

Järvakandi, Lipa ja Raikküla
1920. – 30.- ndatel aastatel.

Valdo Kallioni mälestused.

SISUKORD

Sissejuhatus	3
Esivanemad	4
MÄLESTUSKILDE LAPSEPÕLVEST	7
ALEKSANDER KALLION.....	10
OLGA KALLION	11
VALDO KALLION.....	12
JÄRVAKANDI KOOLI ÕPETAJAD.....	22
MÄLESTUSI NOORUKIAJAST	24
MEIE KODUNE ELU JA TALUTÖÖ.....	29
JÄRVAKANDI ELU-OLU	31
KOHALIKUST SELTSIELUST	34
RAIKKÜLA LASTEKODUS	35
RAIKKÜLA MÕISA AJALOOST	41
VÄIKE MEENUTUS RAIKKÜLA AASTAIST	45
MÄLESTUSKILDE ANTON RAADIKUST.	46
RAIKKÜLA VÕRKPALLI MEESKOND 1938-39. A..	47
BAASIDE LEPING.	48

Sissejuhatus.

Käesolevaga kirjutan oma abikaasa Valdo Kallioni eluloost väljavõtte tema lapsepõlve ja nooruki ajast, mis on seotud Järvakandi, Lipa ja Raikkülaga.

Ta on kirjeldanud oma vanavanemate ja vanemate elu-olust 20. sajandi algusaastatel. Koos perekonna ja suguseltsi kirjeldusega annab ta avara pildi tolleaegsest külaelust, inimestest, nende tegevusest, haridus- ja seltsielust.

Selles on ka 1905. a. sündmustest Raikkülas otseste osavõtjate mälestuses. Ka on episoode Uku Masingust ja Anton Raadikust, kellega Valdo Kallionil oli isiklikke kontakte.

Tänaseks on peaaegu kõik kolm põlvkonda, kellest eelpool juttu, manalas. Meile jäävad vaid nende mälestused, teadmine, kuidas neis paigus elati.

Alma Kallion

ESIVANEMAD

Saatus pole mind säilitanud läbi kõikide nende elurajude ja katsumuste tulva mitte ainult selleks, et ma võiks tunda rõõmu tõeliselt vaba inimesena oma läbielatud kirevast elukangast, vaid „raiuda see raamatusse“ oma tütre, lastelaste ja nende laste järgnevate põlvkondade jaoks. Meie põlvkond kogu meie väikese rahva ajaloos on eriline põlvkond. Meil oli suur õnn sündida aastasadade järel tõeliselt vabade inimestena siia ilma. Kõik meie esivanemate lootused, ootused ja vabadusiha leidis väljenduse meie hinges. Pole ühtegi põlvkonda vintsutatud nii nagu meid. Küll langes neid tuhandeid veristes lahingutes küll ühe, küll teise okupandi lipu all, küll leidsid teised tuhanded märja haura nii 1941. a. sügisel Soome lahe voogudes kui kolm aastat hiljem tormistes Läänemere lainetes, küll on nende hauakäpad laiali mööda ääretuid Siberi tundraid, taigasid. Külma, nälga, epideemiasse ja tapvasse töösse surid nii lapsed, naised kui vanurid. Ainult väga vähestel õnnestus tulla läbi selle kannatuste raja tagasi kodumaale. Veel vähematel õnnestus ära näha vabaduse saabumine.

Ka minu saatus pole mind säilitanud läbi kõikide elurajude ja katsumuste tulva, nii nagu esiridades mainisin.

Oli paastukuu 27. päev aastal 1923 kui Järvakandi kooli väikeses nurgakambris koolmeistritest Kallionite perekonnas nägi ilmavalgust nende esimene poeg Valdo.

Lühidalt tutvustan oma esivanemaid. Isa Aleksander oli „võrokene“ Antsla ja Tsooru vahel asuvast Reidla-Kauksi külast. Perekonna ajalugu uurides jõudsin tõdemuseni, et eelmisel sajandil anti mõisast kummaline nimi KALLION vaid ühele mehele. Minu nimi Kallion esineb ainult sellekujulisena soome ja kreeka keeles. Soome keeles „Kallio“ – kalju. Kreeka keeles aga „Kallios“- kallas. Nähtavasti on see nimi siiski tulnud Vana-Antsla kreeka keelt tundva mõisniku kaudu, kes tahtis hiilata oma kreeka keele tundmisega. Soome keele tundmine balti parunite poolt tol ajajärgul polnud tõepärane.

Isal oli kaks venda. Nende vanas talumajas Kauksis oli suur perekond. Vanaisa oli vähese jutuga kõva töömees, vanaema Minna aga vadistas pidevalt võru keeles, millest mina üldse aru ei saanud. Isapoolsest kodukandist ja suguvõsast on põhjalik uuring.

Minu side emapoolse suguvõsaga on olnud palju suurem ja värvikam. Minu vanaisa ja vanaema, Lubja mamma ja papa kodu RAIKKÜLAS oli mulle nagu teine kodu, mis asus vaid 11 km kaugusel meie Järvakandi päris kodust.

Minu ema neiupõlve nimi oli OLGA KUUSEMETS. Räägiksin kõige pealt

selle nime saamisest nagu see aegade kaugusest meieni on jõudnud. Nimede panemise ajal 19. sajandi algul kuulus Raikküla mõis endisele tsaari kindralile. Temalt ostis sajandi neljakümnendatel aastatel tsaar Nikolai I finantsminister Kankrin kaasavaraks oma tütrele Zinaidale, kes abiellus Kuramaalt pärit krahv ALEXANDER KEYSERLINGIGA.

Ülalmainitud kindral oli vahetanud oma jahisõbraga Noarootsis kaks pikka laiaõlgset ümmarguse näoga talupoega kahe hea hagija vastu. Neist üks vend oli olnud väga hea puutöömees ja saanud mõisas tiseriks, teise venna pannud mõisahärra metsavahiks. Mees olnud väga hoolas ja kohusetruu ja nii ütelnudki mõisahärra nimede panemisel: „Sina minu kuusemetsa hästi hoidma, olgu sinu nimi **KUUSEMETS**. See mees oli Lubja-papa vanaisa. Tema poegade kaudu moodustab **kolm sealset Kuusemetsade sugukonda – Löösi Lipal, Erma Kaigeperes ja Tojaka Nõmmkülas**.

Löösi asus metsavahiks tema vanem poeg, minu vaarisa Jaan. Löösi metsavahikoha rajamine toimus just tema ja uue mõisahärra krahv Alexander Keyserlingi ajal. Rääkinud minu vaarisa krahvile oma suurest palvest metsavahi koha rajamiseks. Läänud siis kahekesi koos krahviga metsa, minu vaarisal suur vai ja kirves kaasas. Jäänud siis krahv ühes kõrges kuusetukas seisma ja vaadanud läbi peakohal kõrguvate kuuselatvade sinisesse taevasse. „Löö siia“ – ütelnud krahv, sinna siis see metsavahi talu tuli, sellest siis selle talu nimi „LÖÖSI“ tulnudki.

Vaarisal oli kolm poega – Jaan, Juhan, Friedrich ja tütar Liisu. Kõige vanem Jaan päris tolleks ajaks juba mõisalt välja ostetud Löösi talu. Minu vanaisa Juhan oli pärinud oma vanaonu meistrimehe anded. Tal olid käed lahti igale tööle, täiuslikult õppis ta selgeks sepa ameti. Esialgu üle küla, hiljem üle valla ja lõpuks üle kihelkonna tuntud sepp.

Friedrich õppis rätsepa ametit ja elas Raikküla vallamaja lähedal väikeses talus suure Löösi ääremail. Kõik Löösi Kuusemetsad olid ka tuntud oma suure seltskondlikkuse poolest, olid ka õiguse eest seisjad. Nii olid nad kaastegevad näitemängudes, pasuna ja laulukoorides. Eriliselt olid nad tuntud oma musikaalsuse poolest. Nii on võrsunud Löösi perest, Lubja papa venna Jaani perest koorijuht Linda Ruudi, tema noorem poeg Paul Ruudi on aga üle vabariigi tuntud ansamblite ja koorijuht, pikaajaline RAM'i bariton. Jaani noorema poja Almari tütar Linda Kardna on samuti üle Eesti tuntud koorijuht.

Meie Lubja – Juhani perest on minu ema Olga, laulukoori juht ja ise väga hea laulja, minu onu Johannes – „Antu“ oli kuulsa Ludvig Juhti parim kontrabassi õpilane Tallinna Konservatooriumis ja ise 35 aastat kontrabasside kontsertmeister Estonia teatri orkestris. Minu, Valdo elus on pillimäng ja laulmine olnud väga suureks kõrvalharrastuseks. Mängisin juba Järvakandi

puhkpilliorkestris alti ja hiljem es-klarnetit alates 7. eluaastast, hiljem kuus aastat Gustav Adolfi Gümnaasiumi puhkpilliorkestris, pealinna jazzorkestris.

Lubja-papa, JUHAN JAANI p. KUUSEMETS sündis 28.04.1872. Ta oli vähese jutu, kuldsete käte ja suure südamesoojusega mees.

1897 abiellus ta Järvakandi piiril asuva suure Sarapuu talu peretütre KAI'ga (sünd. 01.09.1873). Tema vanem vend Jaan oli abiellunud sama talu vanema peretütre Tiiuga. Algul elas Juhan Kaiga väikeses korteris vanas seltsimajas. 1917 maikuus ostis pere Lubja talu peremehelt Ado Lubjalt pool sellest talukohast LUBJA-SEPA taluna ca 38 ha maaga. Talus oli põllumaad vaid alla 10 ha, suur osa oli sellest paemurdu, suur heinamaa ja ligi 10 ha kasvavat sõõrumetsa. Juba enne talu ostmist oli papa pidanud Lipa külas sepa ametit. Tal oli seal väike sepikoda ja raua treipink, millel ta isegi segasteks aegadeks revolvri valmistanud.

Papa mängis Raikküla – Järvakandi puhkpilliorkestris koolijuhataja Ollino juhtimisel. Papa jätkas osavõttu ka poliitilistes ringides, oli tuntud oma sirge selja ja õige nõudmisega.

1905. a. revolutsiooni ajal oli ta karistussalklaste poolt arreteeritud Raikküla mõisas. Talle mõisteti 250 kepihoopi. Peksmine leidis aset Lipa vallamaja ees külmal jaanuarikuu päeval 1906. Papa peksti seal poolsurnuks. Ta toodi nelja sõbra vahel voodilinal üleni verivermes seljaga koju. Tänu külmale ilmale ja Märjamaa arsti erilisele hoolele, kes mamma ja teiste läbipekstute naiste palvel kohale toodi, sarapuust kepikidade väljanoppimisel karistatute seljast, need ei läinud mädanema.

Papa lamas terve talve voodis, alles aprillis sai ta esimest korda välja, et ettevaatlikult visata seeme mulda. Ometi jäi see üleni armiline selg mulle alatiseks mällu meie ühises Lubja suitsusaunas käimisel. Papa tahtis alati, et just mina ta selga peseks – mul olevat nii pehmed, paitavad käed. Ometi ei jätnud ta ka pärast seda oma poliitilist tegevust. Kui papa ja mamma elasid juba Lubja-Sepal 1918. a. alguses, saksa okupatsiooni saabudes, oli papa jällegi üks esimesi, kes Tallinna elevaatorisse kinni viidi.

Järgmisel päeval tulid mamma jutu järgi saksa sõdurid Raikküla mõisahärra isiklikul juhtimisel nende kodu läbi otsima. Krahv Hermann von Keyserling küll ise tallu ei tulnud, vaid oli valge hobuse seljas mäel ning andnud sealt juhtnööre. Majas olevat kõik kohad läbi otsitud, koorekausid tühjaks joodud, mis enam sisse ei läinud, need kummuli keeratud, võid ja munad kaasa võetud. Kui sõdurid lõpuks olevat tahtnud majale tule otsa panna, olevat krahv seda keelanud sõnadega: „Seda teie ei tohi mitte teha. Nad on ometi haridust austavad inimesed. Nende lapsed käivad kõik koolis ja saavad vaimuvalgust! Oma koju Lubja-Sepale kolides oli papa sinna kohe sepikoja ehitanud, samuti metsa korraliku

lubjapõletusahju. Nii tema sepatöö kui ka tema põletatud lubi oli tuntud kogu ümbruskonnas. Talu asus suure metsa keskel ca 3,5 km mõisast. Konuvere jõeni jäi sealt veel kilomeetri ümber. Mõisast läbi metsa tuli mööda paekihti väga suurte aukudega halb tee. Need paeaugud olid peaaegu kogu aasta vett täis. Ainult pikkadel põuaaastatel auras sealt vesi ära. Külmal talvel aga olid need paksus jääs. Üle nende lumeteega saaniga oli mõnus sõita. Muidu vankriga tulles kostis juba poolest nõmmest meieni rataste kolin. Minul oli küllaldaselt aega, et joosta koos kolmejalgse Riksu ja suure hundi Villuga üles mäele uudistama, kes küll meile sõidab või siis meist mööda, Minnika jõeäärsetele heinamaadele heinale. Nõmme tee ääres ja raiesmikul oli aga igal suvel tohutult palju maasikaid, sügisel aga kuuseriisikaid ja võiriisikaid.

MÄLESTUSKILDE LAPSEPÕLVEST

Minu mälestused Lubjast algavad 4-5 aastase poisikesena, kui me tihti pühadeks ja ka muul ajal päevaks kas siis vedruvankriga suvel või saaniga talvel sinna sõitsime. Jõuludeks, lihavõttepühadeks ja jaanipäevaks oli aga terve pere kodus Lubjal.

Tädi Hilda oma mehe Harriga (mõlemad õpetajad), kõige noorem õde Leida, kes õppis Tallinnas ratsagümnaasiumis, onud Johannes-Antu Estonia teatri orkestri kontrabassimängija. Onu Arno – maamõõtja. Pühadeks oli papa alati teinud kahte sorti kaduõlut: meeste- ja magusamat naiste oma. Õlu oli alati kahe või kolme ankruga sees keldris, kus oli läbi suve jahe. Õlu oli alati väga suure „druki“ all, kui lasid kraanist kahetoobilisse plekk-kannu, tuli see ainult paksu vahtu täis. Papa oli väga hea õllemeister, ta käis ka meil Järvakandis õlut tegemas. Kõik komponendid õlle jaoks olid ta enda valmistatud. Toa otsas ronisid humalad, õlleoder ja kodumetsa kadakaoksad. Linnased pani ta ise kasvama suurele leivaahjule rehetoas, linnased jahvatati aida räästa all käsikivil, pärmi kasvas ta samuti ise. Olin pisikese poisina tihti kogu õlletegemise ajal papa kannul nii on mulle kogu see protseduur hästi meeles. Mis puutub aga õlle „laskmisse“, on mul eluaeg meeles üks huvitav seik. Pühade ajal tulid Lubjale alati külla papa vennalapsed Löösil: paks, ääretult heatahtlik Liine, tüse Juts, kõige vanem poeg- pikk ja kõhn Prits ja noorem poeg Almar. Vahel ka vend Friedrich ja poeg Nurme Ruudi. Nii oligi koos kogu Löösi Kuusemetsade suguvõsa. Papa vend Jaan kunagi Lubjal ei käinud. Tehti nalja, räägiti külauudiseid, alati olid kõvad poliitilised vaidlused.

Tulunud vaidlused lõppesid kaardilaua taga, kus mängiti enamasti

lambapead (saaskoppi) või marjaasi. Olin alati näpp suus kaardimängijate kõrval ja nii õppisin paari aastaga ise need mängud ära ja kui kusagil üks käsi puudu oli, võeti mind kampa. Kaardilaua taga tühjenesid õllekapad kiiresti. Olin umbes viie aastane, võimalik, et veel neljane, kui keegi kaardimängijatest jõulude ajal saatis mind tühja toobiga õlle järele. Olin seni pealt vaadanud, kuidas ankrust toopi kraani keerates õlut lasti, olin ka näinud kuidas vahel kraani lahti keeramiseks sarapuu pulka kasutati. Oli mõnus pehme jõuluilm, kui ma oma imeilusa valge rinnaesise sinise pesusametist ülikonnaga tühi plekktoop käes keldrisse astusin. Asetasin kahetoobise plekktoobi ilusasti põrandale kraani alla. Proovisin kraani keerata, jõud ei käinud üle. Võtsin sarapuu pulga, asetasin selle vaskkraani ovaalse keeramispea vahele, proovisin, ei tulnud. Kus selle häbi ots, kui nüüd tühja kannuga tagasi lähen. Haarasin pulga otsast, võtsin kokku kogu jõu ja siis käis üks hirmus plahvatus. Olin üleni õllevahtu täis. Kõik jäi sinnapaika, jooksin suure nutuga tupp. Pidin ikka halenaljakas olema, ega muidu poleks osa mehi südamest naernud. Ema ja isa käest sain riiete pärast parajalt võtta. Lubja-mamma oli aga see, kes nagu emalõvi minu eest välja astus. Sõimas mehi, et need oma mänguhasardis ei saa enesele õlut lastud ja saadavad lapse enda asemel. Kui aga siis ütlesin, et kraan jäi lahti, oli momendiga kogu tuba meestest tühi. Noh see õige vaatepilt avanes neil keldris, kus terve kelder kõigi oma süldi ja pasteedi kaussidega oli õlut ja õllevahtu täis. Arvan, et nagu Tootsi pulmas. Pisut oli siiski ankrupõhja jäänud.

Eriti sädelevatena on jäänud meelde JAANITULED mäepealses metsas väikesel metsalagendikul otse tee kõrval. Seal olid kõik oma pere lapsed ja lähedased sugulased koos. Kuna vahetult teisel pool teed algas suur soo, paistis see meie tuli väga kaugele. Tuli oli alati väga suur, mõnel aastal isegi kõrgel lattide otsas tõrvatünn. Onud olid Tallinnast kaasa toonud mitmesuguseid rakette. Tantsuks mängis onu Arno vändaga grammafon. Mäletan kindlasti õhtu repertuaarist Straussi „Ilusal sinisel Doonaul“, „Viini veri“, „Roosid lõunast“, Lehari „Kuld ja hõbe“ ja hoogsatest polkadest „Vanaisa polka“, „Kord ligadi-logadi sõitsin ma“. Sõnajala õit käisime aga otsimas kaskede ja saartega muserdatud heinamaal. Sinna oli mööda põllupeenart vaid paarsada meetrit. Seal sädelesid jaaniõöl alati tuhanded jaaniussikesed, seal oli hommikuses kasteheinas nii tore paterdada, kuigi sõnajalaõit ei leidnud seal iial...

Kuivõrd papa oli väikese jutuga ja 1905. a. peksmisest põdura tervisega, sedavõrd oli mamma KAI jutukas ja suur töölõhkuja. Tema tööpäev suvel algas enne koitu ja lõppes pimeduses. Maksimaalselt magas ta suvel viis tundi ööpäevas. Minu vastu oli ta ääretult hea. Alati kui ma Lubjale tulin, jättis ta kõik tööd katki ja praadis mulle omletti koos koorega, mida sõin siis maitsva leiva ja võipiimaga. Mamma tegi alati ise kodus võid puulabadega võimasinas. Aitasin

teda tihti või tegemisel, ainult siis võttis ta masina vända enda kätte, kui või hakkas juba kokku minema. Või tegemisel järele jääv „võipiim“ oli sedavõrd maitsev jook, et selle meenutamine veel praegugi suu vesiseks teeb. Sama mõnus oli ka suvepalavuses sepikoja nurgal seisvast tõrrest hapukalja juua. Lubjal oli rehetoaiga maja otsa minu ema-isa pulmades ajal 1922. a. suur „rõiali“ ja uus laut ehitatud. Vana maja osa oli tehtud jämedatest ümmargustest kuusepalkidest, uus osa laotud aga paekividest. Kogu maja kaetud pilpakatusega. Majas oli suur rehetuba pliidi ja suure leivaahjuga, mille üks sein oli kõrval olevas suures toas. Selle järel tuli papa ja mamma magamistuba ja väikene nurgapoolne tuba, mis oli algul Leida tuba. Hiljem 30-ndate aastate algul ehitati rehetoa teise seina kõrval oleva papa suurtuba ringi Leida toaks. Selles toas siis suuremalt osalt magasid ka teised külla tulnud lapsed.

Meie pere jäi väga harva Lubjale, sõitsime ikka kas või pimedas koju. Meie veidi üht jalga lonkav hobune Holla viis meid alati koju ukse ette, kuigi pererahvas saanis tukkuma jäänud. Kaks erilist asja on mul veel jäänud Lubjast meelde. Ustel puudusid lukud, väljaarvatud ait, kus oli väga suur ja keeruline lukk ees. Kui pererahvas oli kodust ära, pandi puu ukse taha. Ka ei ehitatud papa kuivkäimlat maja lähedale. Väiksemad hädad tehti ära laudas, suuremateks tuli aga minna, kas Sõõru metsa, mäepealsesse metsa või riigimetsa üle tee. Igal ühel oli oma piirkond, mida siis väetati. Neid piirkondi aga ajapikku muudeti nii sai maja lähedal olev mets pideva väetise kuuri.

Eriline toiming Lubjal oli sõnnikuvedu. Seda tehti kindlasti talgukorras. Kui vahepeal oli sõnniku lasu liiga kõrgele kerkinud, visati osa sõnnikut paeseinte vastu lauda taga. Sõnnikuveoks olid kohal lähemad naabrid ja omad pojadki linnast. Selleks tehti ka korralik laar õlut. Peale tööd oli noortel lõbu laialt.

Lubjale tehti ligi paarkümmend meetrit sügav paesse raiutud kaev, kust kõrge kaevukoogu otsas oleva ämbriga ammutati kristallpuhast jääkülma vett.

Vana maja otsas oli kregiaed koos 3-4 mesipuuga ja parkaia lõpus paiknev suitsusaun. Enne minu mälestusi olevat terve pere käinud üheskoos saunas, minu ajal aga käisid mehed, naised eraldi. Nendest saunaskäimistest on üsna selgelt meeles papa üleni peksuarne täis selg ja minnes sauna eriskummaline suitsulõhn.

Nüüd, kus nõukogude ajal rajati lausa Lubja ukse taha ülerajooniline asfalditehas, pole sellest idüllist, vaiksest loodusilust mitte midagi säilinud. Isegi see imeline, sügav kaev on rämpsu ja kive täis loobitud. Ainuüksi rohtunud parkaia on mitmesaja aastane pärn, millest nüüd meestega hädavaevu kolmekesi võime ümber tüve haarata, on jäänud tunnistajaks selle minu lapsepõlve teise kodu ilust ja armsusest.

ALEKSANDER KALLION

Nüüd aga tahan rääkida oma isast ja emast – Aleksandrist ja Olgast. Isa polnud pikkusega õnnistatud. Ta oli lühike, veidi vimmas, kuid väga käbe mees. Ainukesena Kauksi suurest perest, kõige noorema lapsena oli ta kooliharidust saanud. Ta haridustee algas Reidle külakoolis, kodust 1,5 km kaugusel.

Isa ALEKSANDER KALLION sündis 06. okt. 1889. Reidla koolis käis 1899-1903. 1904-1906 õppis Tsooru Ministeeriumikoolis ca 12 km kodust. 1906. astus Tartu Õpetajate Seminari. Peale seminari lõpetamist 1910 valiti isa (sügisel) Järvakandi Ministeeriumikooli õpetajaks. Säilinud seminari lõputunnistusest selgus, et tal olid väga head teadmised eesti keeles, loodusteaduses, geograafias ja pedagoogikas. Põhiliselt need ained olidki, mida isa koolis ise andis. Pedagoogikas oli ta aga erakordselt suurte võimetega, mida kinnitasid hiljem ta saavutused koolijuhina nii Järvakandis kui ka Raikküla Lastekodus.

Järvakandi Ministeeriumikoolis oli enne I Maailmasõda 3 pedagoogi: koolijuhataja, poissmees A. Koonuriv, A. Kallion ja naisõpetaja prl. Leo. Juba enne sõda võttis isa aktiivselt osa seltsi tööst. 13. aprillil 1915. a. mobiliseeriti ta tsaari sõjaväkke ja saadeti Peterhofi lipnikkude kooli, mille lõpetas augustis 1915, nooremleitnandiks sai 28. mail 1916, leitnandiks 28. sept. 1916, alamkapteniks 28. okt. 1917.

Võitles eesliinil alates 17. okt. 1915 kuni 06. dets. 1917. Autasustatud Stanislavski 3. ja 2. järgu aumärkidega mõõkade ja lindiga, Anna 4., 3. ja 2. järgu aumärgid mõõkade ja lindiga. Samuti oli talle annetatud pikk ratsaväe mõök koos hõbedasest portupeega. Demobiliseerus punaväest 6. dets. 1917.

Tööle asus vanale töökohale Järvakandis. Eesti sõjaväkke võeti ta arvele 14. nov. 1918, kuid vabastati kui kooliõpetaja. Ilmunud ohvitseride reservi 29. juunil 1919, kus määratud teenistusele 7. jalaväe polku. Oli eesliinil selle polgu koosseisus roodu ülemaks, hiljem 8. okt. 1919 3. pataljoni ülemana. 2. veebr. 1920 ülendatud kiiduväärt teenistuse eest kapteniks. Demobiliseerus Eesti väest 19. mail 1920 ja asus nüüd Järvakandi Algkooli juhatajaks. Sellel ametikohal töötas kuni 1. aprillini 1938, mil määrati Raikküla Lastekodu juhatajaks. Seal ta töötas kuni nõukogude okupatsioonivõimu kehtestamiseni 16. sept. 1940. a., mil viidi maakonna ääreasula Turba 4-kl. Algkooli juhatajaks. Seal viidi ta reservohvitserina 10. aug. 1941. a. transportlaeval Nr. 531 Leningradi. Viimane kaart temalt oligi selle laeva pardalt, milles rahustab koduseid ja kirjutab, et on koos Ants Lauteri ja kunagise Järvakandi Ministeeriumikooli õpilase Paul Pinna ja ühe oma koolipoisi Erich Lubasooga.

Algul viidi nad tööpataljonidesse nälgima. Isa oli olnud 1941. a. talvel

metsatööstuses hobuste tallimees, kus kannatas nii nälja kui külma käes. Kodumaalt lahkudes oli ta veel suviselt riides, 1942. a. hilissuvest oli ta Eesti Laskurkorpuse formeerimisel pataljoni ülema asetäitjana Komõslovos. 1944. a. alguses arreteeriti kui Vabadussõjast osavõtnud ohvitser koos teiste kõrgemate Eesti sõjaväe ohvitseridega ja oli uurimisajal Moskva Krestõ vanglas. Sealt viidi koos tallinnlase J. Loitega Altai krai Briski 6. laagrisse, kus suri tüüfusse 25. veebr. 1944. a. Nagu J. Loite poolt 03.05.45. a. saadetud kirjast selgub, olid nad laagris kahekesi eestlased. Ta – isa viimaseks sooviks oli, et ta maetaks riides, ka seda soovi laagris kehtiva ebainimliku korra alusel polnud võimalik täita. Nii maetigi teda nagu miljoneid tööorje riideteta ja puusärgita ühishauda Briski JTK Nr. 6 matuseplatsile.

Isast jäid kodustele helged mälestused. Teda mälestasid kaua paljud õpilased, sõbrad. Tema poolt juhitud koolides oli eeskujulik kord, mille tunnustajaks on paljud kiitus- ja tänukirjad. Ta oli Kaitseliidu kompanii pealik, kohaliku Vabatahtliku Tuletõrjeühingu propaganda pealik, kohaliku haridusseltsi alaline juhatuse liige. Samal ajal ehitas ta üles oma uue kodu, Vabadussõjast osavõtnuna oma 15 ha asunikutalu. Selle rajamisel ilmnes tema tõeline peremehetunne täies suuruses. Pingsal suveperioodil ärkas ta koos kukelauluga, rahmas pika päeva heinateo, viljalõikamise või muude vajalike talutöödega.

Lisaks muule oli ta väga hea kõneleja, kuldsuu nagu tema kohta öeldi. Ei olnud ühtegi riiklikku tähtpäeva või pidu, kus just tema poleks oma sisuka ja aatelse kõnega teisi innustanud.

Temast just olen mina pärinud peremehe tunde, organiseerimise võime, suhtlemise oskuse ja ka oskuse vajaduse korral sõnu ritta seada.

OLGA KALLION

Sündis 10. märtsil 1898 perekonna vanema lapsena. Kogu ta lapsepõlv möödus Raikküla Lipa külas vanas seltsimajas. Ta elas ka seal kui toimusid 1905. a. verised sündmused. Kogu selle sündmuse kohta rääkis ta mõni nädal enne oma surma 1986. a. oma mälestused helilinti, mis säilib perekonna varakambris.

1911-1913 õppis Raikküla 3-kl. Rahvakoolis (Raikküla Kõrgem Algkool). Seejärel sooritas edukalt eksamid Tallinna E. Lenderi tütarlaste gümnaasiumi, mille lõpetas 1917. a. augustis. Pärast seda käis ta õpetajate kursustel. Järvakandi Algkooli õpetajaks valiti ta 1920. a. sügisel. Järvakandi Alg- ja Täienduskoolis töötas ta kuni kriisi aastateni 1931. Kriisi aastatel ei võimaldatud abikaasadele

koos töötamist ühes koolis. Minu astumisel Tallinna Gustav Adolphi Gümnaasiumi kolis ema kaheks aastaks linna, kus oli algul Nõmmel asendusõpetajaks, hiljem õpetajaks Rahumäe koolis. Isa asumisel Raikküla Lastekodu juhatajaks oli ema poole koormusega seal õpetajaks.

1940. a. sügisest viidi ema algul Saku Algkooli juhatajaks. 1941-42 oli Pahklas Algkooli juhatajaks. 1. augustist 1942 Järvakandi kooli õpetaja. Sellel kohal õnnestus tal töötada kuni 1949. a. küüditamiseni ja kolhooside loomiseni. Küüditamisest õnnestus tal pääseda tänu tolleaegsele partorgile, tema endisele õpilasele, kes elas meie maja II korrusel. Kolhooside alguses oli tal väga raske ja elu õnnestus sees pidada tänu oma lehmale, seale ja kanadele. Sellest kõigest abistas ta mind veel vangilaagris kuni viiekümnendate aastate alguseni.

Lähen ajas tagasi. Olga – Aleksander abiellusid 2. juulil 1922. Pulma peeti esimesel päeval Lubjal, teisel päeval aga nende töökohas Järvakandi koolis. Nagu ema ise ütles, suutis isa teda veenda just oma aatelisuse, töökuse, perekonnaplaanide koostamisega. Oma emalt olen pärinud mitte üksi oma välise sarnasuse Kuusemetsade sugukonnaga vaid ka ema sirgeseljalise otsekohesuse, musikaalsuse. Emal oli ilus lauluhääl, ta oli hiljem Järvakandi segakoori juhtaja ja näitemängudes osaleja. Talutööd talle nii väga ei meeldinud. Oli rohkem majaproua rollis. Meie, lastega, oli tal isast usaldusväärsem suhe.

Kui isa 1941. a. kodust lahkus jäi maha noor naine, kes pärast isa hukkumist jäi elu lõpuni üksinda, et olla truu isa mälestusele ja väarikas ema oma poegadele. Nad olid üheskoos elanud 19 aastat, 45 aastat elas ta aga üksinda. Paljud tema endised õpilased ja ka meie sisustasime ta üksindust. Kodust käis ta harva väljas, poes ja surnuaias. Tema suri 14. juulil 1986. a. Oma 90. juubelil kui ta veel hea tervise juures oli, küsis endalt – kas ta elab kauem kui Lubja-mamma, kes elas 90 a. 4 kuud ja 10 päeva, ema elas 6 päeva vähem. Minu eriline tänu kuulub talle abi eest Siberi aastatel. Ta abi oli nii moraalne kui materiaalne. 1954. a. sept. keskel seisin kodu lävel ja millise südamlikkusega ema mind vastu võttis. Ema matused olid ema väärilised. Saatma oli tulnud palju sugulasi, sõpru, õpilasi. Ema soovitud laulu saatel „Tähtede taga sääl koidab sul taevas...“ kanti ta oma tütre Helve, poja Valvo ja mehe sümboolsete kalmuküngaste kõrvale Järvakandi kalmistul.

VALDO KALLION

27. MÄRTSIL 1923 SÜNDIS Järvakandi kooli nurgatoas. Ristimine 23. mail, ristijaks Johannes Särekanno. Ristiisaks tädipoeg Alfred Tagen ja onu Johannes Kuusemets. Ristiemaks tädi Hilda Jürimaa. Ma olevat olnud püsimatu ja röökinud kõva häälega. Pisut mäletan sagimist seoses venna Vello sünniga 10. aug 1925. a. Vello hoidjaks toodi Kabalast ühte jalga lonkav Leenu. Ta oli üle elanud kogu verise bolševike revolutsiooni Krimmis ühe vene arsti perekonna lapsehoidjana, rääkides jubedaid lugusid sealsest vägivallast ja terrorist. Vellot armastas ta kogu oma üksildase südamega, mind aga ta ei sallinud, kuna olin püsimatu rahmeldaja. Vahetevahel võttis ema mind kooli kaasa. Seal oli üks väike ruum kus ma võisin tundide kaupa vaadata vanu pilte, tsaari rahasid, tühjätähja.

Ema jalgrattaga õppisin sõitma 4- aastaselt. Sadula asemel madal kaltsunutsakas. Meie pesime köögis vannis. Õppisin ära sukeldumise vee alla. Tõmbasin kopsud kõvasti õhku täis, hoidsin nina sõrmega kinni, lõpuks õppisin ka silmi lahti hoidma ja nii lebasin vannis vee all.

1928. a. suvest 5- aastasena mäletan üht- teist meie kodu ehitamisest. Juba enne minu mälestusi oli lauda kõrval asetsev küün koos aida osaga valmis ehitatud. Elumaja ja saun ehitati koos. Ehitusmeistriks oli Orava Mart koos poja Martiniga. Nad olid väga tunnustatud meistrid. Lauda, pesuköögi ja maja vundamendid tehti lõhutud raudkividest. Meie asunikutalu põldudel oli suuri raudkive sadu, igal aastal kerkisid nad iseendast maast välja ja takistasid põlluharimist.

Polnud siis kivide väljatõmbamiseks võimsaid masinaid. Kõik tuli teha kas tule või lõhkainega. See kõik oli üks suur kunst. Meil oli kivilõhkumismeistriks palgatud Ivani Otto mõisatagusest külast. Kõigepealt kaevati suur kivi maa sees ümberringi lahti: kividel, millel olid praod sees, tehti peale suur tuli ja siis visati sellele suuremal hulgal külma vett. Tuli ja vesi tegid siin oma töö. Tervetele kividele raiuti kindlatesse kohtadesse kivipuuriga augud sisse, need topiti siis lõhkainet täis, mis süüdati süütenööri. Mehed kõik ja mina olime sel ajal varjus lauda nurga taga või kusagil mujal kaugemas kraavis. Noh käisid alles kõmakad. Sealt siis valiti sobivad kivitükid vundamendi jaoks välja. Nii valmistatigi meil kaks vägevat keldrit ja vundamendid elumajale, saunale, pesuköögile, laudale.

Mäletan veel kuidas 1926. a. suvel käisin koos teistega nõmmes, mõisa ja Käoküla vahel erilist rohelist sammalt korjamas elumaja rõhtpalkide vahele. Sammal oli kõrge, heleroheline ja pehme. Sellist sammalt pole elus kohanudki.

2. jaan. 1928. a. sündis samas koolimajas mu väike õde HELVE. Ta oli vaikne ja hakkas varakult käima. Imetlesime karjamaal lilleõisi, püüdsime lombist konnakudesid ja lasime neid vette tagasi. Õhtuti laulsin mina kui suur vend talle unelaulu. Vend Vello oli vähese jutuga, äkilise iseloomuga. Ta oli aga

Lubja-papalt pärandanud kuldsed käed ja tehnilise meelega. Ta mänguasjadeks oli haamer, tangid, naelad ja kõik muu, millega võis asju nii lõhkuda kui parandada. Laulda ta ei osanud.

Meid kolme last oli peaaegu võimatu koju jätta. Minule lahenes see soodsalt, mind võeti igale poole kaasa näitemängudele, kontsertidele kihelkondlike õpetajate- ja seltside tegelaste kokkutulekutele. Kõige nende sõitude juures talvel oli üks ebameeldiv seik. Meil tuli sõita kohale hobuse saanis sageli kuni paarikümne km kaugusele. Saanis teki all hakkas alati külm. Mulle oli lastud kududa pehmed valged villased karupüksid. Kuna tol ajal lapsed kandsid lühikesi pükse koos õhukeste puuvilla sukkadega, oli nende peale vaja tõmmata soojad karupüksid. Mitte mingi väe ja võimuga ei lasknud ma neid karupükse endale jalga tõmmata. Olin isegi selle eest saanud kasevitstega, mis alati seisid puhvetikapi otsas valmis, vastu sääri. Ei aidanud seegi, röökisin ja rabelesin ja jäingi võitjaks. Osteti mulle paar paari suuremaid puuvilla sukki juurde, lasti teha ilusad nahast taldadega vildid ja probleem lahenes.

Tänu nendele käimistele nägin teisi koole, nende õpetajaid, juhatajaid. Sellest ajast sain ka tuttavaks õpetajate omaealiste lastega, kellega me koos mängisime kui vanemad pidutsesid. Meenub Kehtna Kodumajanduskool – pruutide kool, mille direktor oli pikk soliidne hr. Arak. Tema pr. Marie Arak – Harjumaa Naiskodukaitse maleva esinaine. Neil oli kaks minuvanust poega Aarne ja Vello. Mõlemad õppisid hiljem Tallinna Reaalkoolis. Aarne sai surma Soome sõjaväes 1944. Vello pääses samal sügisel Rootsi. Nende isa oli 10 aastat Siberis, kust tuli tagasi 50.-ndat. a. täiesti pimedana. Nad elasid Liiva jaama lähedal, kus neid vaatamas käisin.

Sama tihedad olid kokkupuuted RAPLA koolijuhataja hr. Saksbergiga (eestitamisel Raudmäe) ja tema perega. Saime suurteks sõpradeks nende poegade Lembitu ja Üloga. Olime kõik kirglikud margikogujad, hüppasime võidu peale ja mängisime „jo-jo“. Hiljem sidus meid ühine armastus pillimängu ja muusika vastu. Meie esimene jazz-band oligi Raplas. Käisime ka ühises Gustav Adolffi Gümnaasiumis. Nemad valisid kutselise muusiku tee. Kүүditamisest pääsesid, olles sel ajal Narva-Jõesuus mängimas. Nende vanemad ja õde viidi Siberi, kus isa suri.

Lembitu ja Üloga tegime saksa ajal jazz-kontserte Erich Kõlari juhatusel. Selles pundis oli Aarne Oit, Evald Vain, Karl Aavik, Venda Tammann jt. Kavas olid küll mõned tuntud saksa šlaagerid, kogu taust oli aga läänelik. Saksa tsensuur oli aga preisilikult täpne ja kontsertidele tõmmati kriips peale. Peale sõda olid vennad professionaalid Estonia teatri orkestris. Ülo oli veel dirigent ja helilooja.

Mäletan ka KODILA kooli juhataja Kruusi kahte poega, Kabala kooli

juhatajat Külvit, tema pr. ja nende tütreid Linda ja Maimu. Küüditamisest pääses vaid vanem tütar Linda. Hr. Külvi suri vangilaagris. Pr. Külvi koos tr. Maimuga jõudis tagasi Eesti.

Olime tihti ka Raikküla Lipa koolis, kus kunagi oli õppinud minu ema. Selle kooli juhataja oli vabadusristi kavaler, mõnus ja rahulik mees Tamm, pr. Tamm oli kohaliku Naiskodukaitse esinaine.

Neil õnnestus 1941. a. küüditamisest pääseda. Saksa okupatsiooni aastatel oli hr. Tamm Raikküla Lastekodu juhataja. Ta arreteeriti 1945. a. ja suri Siberis vangilaagris veidi aega enne sealt vabanemist. Nende minuvanune tütar läks parteisse.

Need lapsepõlve tutvusreisid andsid mulle täieliku pildi selle aja haritud inimeste „maa soola“ pürgimustest, vaadetest ja omavahelistest sidemetest, mis kujundas meie põlvkonda. Ei elatud ainult iseendale, oma kasumile mõeldes, vaid tähtsamad olid ausus, sõnapidamine, kohusetunne ja armastus oma väikese maa ja rahva vastu.

Minu külas käis tollal vilgas sporditegevus. Mängiti jalgpalli, võrkpalli, tehti kergejõustikku, veeti köit. Mulle olid mängukaaslasteks vallakasaka Laane tütreid Helga ja Agnes. Olime juba kolinud pooleldi uude majja. Tüdrukute kodu oli meie ja kooli vahel teisel pool teed. Tegime võidujooksu meilt koolimajani ja tagasi, kokku 600 m. Auhinnaks tegime kolm pudelit punase sõstra jooki. Alul olid võitjaks tüdrukud, hiljem ainult mina.

Meelde jääv on 1928. a. nelipühil kase istutamine. Ema lauldud unelauludest meeldis mulle kõige rohkem „Üks kask meil kasvas õues“. Oli sombuse pühade hommik, võtsin labida ja suundusin karjamaale, kus kasvasid väikesed arukased. Kahe aastane vend Vello jorus, et tahab ka kaske istutada. Läksime siis kahe mehega. Kaevasime sealt kaks pisikest kaske välja. Kodus istutasin oma suurema maja trepikoja kõrvale lauda ja elamu vahele. Venna oma aga maja nurga juurde. Keegi ei uskunud, et need kasvama lähevad, sest juuri oli vähe. Kastsime neid iga päev. Praegu kõrguvad nad üle katuse ja on majale iluks.

Esimene laulupidu 1928. a. suvel. Meie Järvakandi koor ema juhatusel oli paigutatud Gustav Adolfi Gümnaasiumi ruumidesse. Kooril olid ühislauluproovid. Mina aga alustasin oma esimesi rännakuid. Esimene käik Suur-Kloostri tänavat mööda Balti jaama, sealt Schnelli tiigi äärt pidi Väike-Kloostri tänavat tagasi. Teine suurem iseseisev käik oli mööda Nunne tänavat Päevalehe toimetuse nurgani Pikal tänaval ja sealt mööda Pikka tänavat Börsi käiku Laia ja Suur-Kloostri tagasi.

Ka laulupidu ise nii rongkäigu ja kontserdiga jättis sügava elamuse. Marssisin uljalt oma ema kõrval rongkäigus. Õhtul laululaval esitati vabaõhuetendust koos ilutulestikuga.

Samal suvel algasid minu iseseisvad jalgrattamatkad Lubjale. Tavaliselt tagasi tulin järgmisel päeval. Sama aasta hilissuvel leidis aset põnev vähilkäik. Oli hiline heinaaeg. Kodus oli onu Antu, onu Arno, tädi Hilda, tädi Leida ja meie emaga. Otsustati minna Minnikale, Konuvere jõe vähile. Sel ajal oli seal palju vähki.

Minu ülesandeks anti heina kaartelt kaetud ämbrisse konni püüda. Selle tööga minu osa piirduski. Konnade nülginine ja nende nattadele asetamine oli mulle võigas. Kõige sobivam koht oli kalda alune Minnika karjamõisa vesiveskist mõnisada meetrit allpool. Seal käidi päeval ka ujumas, jões oli see ainuke koht, kus vesi üle pea ei olnud. Mõisavalitseja Siimann kahe suure hundikoeraga käis vähipüüdjaid kimbutamas. Otsustasime minna pimedas, kui valitseja magamas. Hämardus, kui vaikselt hiilisime jõe äärde. Saime vaevalt natad sisse panna, kui valitseja kahe hundi ja kaheraudse jahipüssiga välja ilmus. Lapsed lubas ta jõkke uputada, naistele koerad kallale ässitada ja mehed maha lasta. Noh, oli alles minekut: mina käristasin traadi alt läbi ronides püksid lõhki, tädid oma kleidid, onud katsusid kuidas üle aia Eenu heinamaale said. Seal oli aga professor Hugo Masingu isa palvevennast Eenu Aadu vastas, kes ka oma heinamaal vähki püüda ei lubanud, öeldes, et tallame jumala loodud heina, kuigi hein oli juba tehtud. Tuli veelgi edasi minna Tõnsumardi Hansu heinamaale, kus kõigil, nii Raikküla kui Kabala omadel vaba voli nii vähki kui kalu püüda. Natad olid ka kõik kalda alla maha jäänud. Onud käisid neid vargsi öö varjus ära toomas. Mõned vähid saime ikka keeta ja süüa.

Lapsepõlvest on kõige kaunimana tundunud kevadine looduse tärkamine. Milline rõõm oli veel kohati lumelaikudes olevast nõmmest või mõisapargist esimesi sinililli. Mõisapargis olid need eriti lopsakad, osa neist punaseid. Peatselt sinetas neist kogu metsaalune. Selle järgi vaheldus see valge ülasevaibaga. Meie karjamaal neid kevadlilli ei olnud. Läbi meie karjamaa kulges nüüd mätastesse kasvanud vana jõe säng. Nende mätaste vahel varakevadel vulises vesi. Seal aga õitsesid kuldkollased varsakabjad – nagu tuules voogav päikeseline vanik keerles läbi karjamaa. Igal kevadel käisin seda ilu nautimas, jalas isa säärikud.

Koolimaja ees oli suur vana kruusaauk. Madalamad augud olid vett ääreni täis. Panin isa säärikud jalga, et proovida vee sügavust. Esimeses augus tuli vesi kolmveerand kõrguseni, järgmises säärikute ülemise ääreni peaaegu, tegin veel ühe sammu. Augu põhjas oli lausjäät. Järgmisel momendil olin juba jääkülmas vees. Suure vaevaga sain käpuli august välja. Säärikud olid ääreni vett täis. Kartsin riielda ja vitsu saada. Ronisin siis üles poiste tühja magamistuppa sooja raudahju taha. Poisid olid nädalavahetuseks koju läinud. Kooliteenija Liidersi Juuli oli läbi akna näinud minu vette kukkumist ja emaga sel teemal vestelnud. Nii nad siis mind kahekesi otsisid ja lõpuks leidsid lõdiseva ja läbiligunenud

poisi. Riidlemisest polnud juttugi. Kogu õhtu kulus minu tohterdamiseks. Peale vähese kõha ja valusa kurgu ei olnud mul midagi viga.

Minu suureks hooleks oli kuldnokkade pesakastide korrashoid kevadeti. Kuldnoka ja lõolaulu oli nii õu kui põld täis. Karjamaal tiirutasid kiivitajad. Sel ajal õitsesid meelõhnalised nurmenukud, ka pääsukesed olid kohal. Nende pesi oli kümneid meie lauda ja küüni räästa all. Nende vidin telefonitraadidel andis lindude suurele segakoorile kõvasti kõrgemaid noote juurde. Kõige hiljem hakkasid ööbikud laksutama meie karjamaa lepikus ja Tõnise metsas kukkus kägu. Selle kevadvõlu lõpetasid kuldsed kullerkupud meie noores kaasikus ja jaanipäeval jaanilillede – pääsusilmade roosa vaip.

JÕULUD minu lapseõlve mälestustes olid lumised. Jõulude ettevalmistamine algas ikka nädal enne jõule. Tapeti siga, tehti sülti, verivorsti, küpsetati piparkooke, tehti õlut. Jõululaupäevaks oli ainult kuuse toomine metsast ja selle ehtimine. Meil oli maja valvuriks valge karvane ketikoer Polla. Ta oli terve aasta ketis, ainult jõululaupäevaks võeti ta kuuse toomisel metsa kaasa. Hobune Holla rakendati ree ette ja nii sõitsimegi neljakesi sobivat kuuske otsima. Küll Polla oli metsas vabaduses rõõmus. Kodus kuuse ehtimine oli laste töö. Peale vägevast söömaaega sõideti saaniga kirikusse. Kirik oli küünlasäras ja pühalik.

Suurte talude peremehed olid alati oma parimad traavlid saanide ette rakendanud ja nii käis see võidusõit mööda hangesid. Meie oma rahuliku Hollaga ei võtnud sellest võidusõidust osa. Kodus ootas särav kuusk suure toa – saali kesk tuba ja kingitused. Laulsime palju kuuse all, sealt need jõululaulud kõik selgeks saidki. Peale küünalde lõpuni põletamist toimus veel hilisõhtune söömaaeg süldi, pasteedi ja pehme rosinasaiaga. Enne magamaminekut mindi lauta, kus lehma söödeti ristikkeina ja leivaga. Söök aga jäeti esivanemate hingede jaoks kuni hommikuni lauale. Esimesel pühal aga sõitsime Lubjale.

Kuueaastase poisikesena toimus minu esimene iseseisev reis Järvakandist PRANGLI saarele. Tädi Hilda oli eelmisel sügisel kolinud Vihterpalust Prangli saarele koos abikaasa Harri Jürimaga. Harri oli seal 4-kl. kooli juhataja, postkontori juhataja, vallavalitsuse sekretär, kohaliku kiriku köster. Tädi Hilda oli kooli teine õpetaja. Nad olid saare ilust ja kalurirahva elulaadist lausa vaimustatud. Jaanilaupäeval olime kõik koos Lubjal jaanitulel. Seal see tädi Hilda nagu naljaviluks kutsus mind temaga Prangli. Mina võtsin kutset tõsiselt. Mina hakkasin ema-isa manguma, et nad laseksid mind tädiga koos sõita. Nad arvasid, et ilma matkavarustusega ei saa sõita. Kodus vanemad arvasid, et asi sellega lõpeb. Võtsin kokku kogu oma veenmisjõu ja nii lõpuks pandigi mu reisikomps valmis. Sulane viis mind õhtuks rattaraamil Lubjale, aga tädi oli juba ära sõitnud. Nad olid minu seljataga kokku leppinud, et ma ei sõida.

Nüüd jäi mul üle papat veenda, sest tema oli otsustaja. Teadsin, et hommikune rong Raplast väljus kella viie paiku ja oli hommikul pool 8 Tallinnas. Maalisin selle linnasõidu nii lihtsaks kui vähegi võimalik. Olin eelmise aasta laulupeo ajal olnud onu Antu juures Laial tänaval külas. Teadsin ka seda, et iga rongi ajal oli Tallinn-Väikses hulk taksosid ootamas. Taksosõidu raha oli mul taskurahana olemas. Suiline viis mind kella 4 paiku rattaraamil Rapla jaama ja seal rongile. Tädi on aga kindlasti onu Antu juures veel. Rongis muutusin kohe kaasreisijate lemmikuks. Tallinn-Väikses oli mure ka taksosõidu pärast. Panin ühe kahekroonise metallraha tasku, et taksojuhile näidata, et mul sõiduraha on. Nii ma siis tähtsa näoga sõitsin kõrges mustas „Fordis“ onu korteri ette. Onu ei olnud kodus. Tuli mul siis istuda paar tundi korteri ukse taga, kuni onu lõpuks orkestri proovilt koju tuli. Onult kuulsin, et tädi Hilda ei olnud üldse tema juures käinud. Pidin kiirustama kalasadamasse. Seal kai ääres seisis ootel Prangli meeste tumepunane „Jaak“, selle kapteniks mõnus mees. Sadamas polnud tädi Hildat ega Harrit. Onu poleks mind laevale lasknud. Mina aga veensin kaptenit, tema omakorda onu ja nii ma onu nõusse sain. Süda rõõmustas kui köied kai küljest lahti saime. Möödusime üsna lähedalt suurest, süngest ehitusest – Patareist. Iialgi ei võinud ma aimata, et mul kunagi aastate pärast tuleb endal seda jõledust seal seespool kogeda. Oli tuuline, mitmedki jäid merehaigeks. Reis ümber Aegna kestis üle kahe tunni kui randusime Prangli väikese Kelmase sadamas. Kuna mul juba paadis olles anti koolimajast täielik ülevaade, siis jõudsin õnnelikult kollase koolimaja ukse taha. Mu koputuse vastuseks tuli ukse tagant äge koera lõrin. Ukse avas tädi koduabiline, ka koeraga sain sõbraks. Tädi ja tädimees jõudsid koju hilisõhtul.

Hiljem külastasin seda saart igal suvel. Vahvad olid liivaluited koolimaja lähedal, värvilised kivid, mis sädelesid päikeses ja tuhmusid kuivades. Eeslahe kõrgemal neemel oli väike puust kirik. Iga kuu ühel pühapäeval pidas seal jutlust Jõelähtme kiriku pastor, kolmel pühapäeval koolijuhataja Harri. Ranna ääres oli palju hiidkive, neil oli eriti tore istuda päikese loojangul.

Paljud sellest on tänapäevani säilinud. Saarel on kõrge puurist „Eesti rannal“ hukkunute mälestuseks 1941 põgenemisretkest Leningradi, okstraadi jäänuseid ja kimavaid mootorrattaid. Eks inimesedki on muutunud veidi.

1929. a. sügisel läksin 6 aastaselt 1. klassi. Olin paar aastat emaga tundides käinud ja seepärast paljud tükid peas ja arvutamine läks ladusalt. Osa klassivendi oli minust pea jagu pikemad. Rohkem meeldisid need, kes hästi õppisid, laulsid, tantsisid. Minu sümpaatia kuulus kohe Adale. Klassiõed Laine, Olga Ilse ja pikad tüdrukud Senta, Leida. Ada oli kaugelt Allika külast. Tema oma hea lauluhääle ja uhke hoiakuga paistis teiste seas silma. Ta elas veel 1996. a. Mõni aasta peale

Järvakandi kooli lõpetamist ta abiellus koolivennaga suure talu peremehega põlismetsade rüpes asuvas Nõlva külas. Pärast sõda nad toitsid ja varjasid metsas olevaid sõpru, ka Rootsist tulnud radiste. Mees arreteeriti, teda peksti ja piinati, ta poos end vanglas üles. Adal jäi maha kaks väikest poega, nendele pühendas ta kogu oma elu. Tema nooremast pojast sai Eesti Raadiokoori laulja. Oma kodu on nad tänaseni säilitanud ja hoidnud.

Minu pinginaabriks kogu kooliaja oli Evald. Ta sattus kutsealusena Punaarmeele, tuli sõjast elusana tagasi, kuid suri hulk aastaid tagasi.

Minust peajagu pikem noor rahulik perepoeg Volli elab praegugi Järvakandis. Ainult nüüd olen mina temast peajagu pikem. Oma rahulikkuse ja sõprustunde on ta säilitanud tänase päevani.

Poisid käisid riides maavillasest riidest ülikondadega, peamiselt lühikeste pükstega. Mõnel ka alla põlve pooletoobised, mustad puuvillased sukad ja tōkatiga määratud botinkad. Kevadel soojaga käidi koolis paljajalu. Minul oli poeriidest ülikond. Mulle see ei meeldinud ja järgmisel aastal tehti mulle ka koduvillane ülikond.

Koolis olid meil koos 1. – 2. kl. Tunnis õpetati meid kordamööda, teine klass tegi iseseisvat tööd. Talvel käis igal vaheajal lumekindluse ehitamine ja lumesõda ja liulaskmine kruusaaukudel.

Õhtuti olid õppetunnid internaadis, millest mina ka osa võtsin. Ega mul seal eriti õppida ei olnudki. Elektrit kogu minu kooliajal koolimajas ei olnud, väga hea valguse andis gaasilamp – petrooleumil töötav – hõõguva sukaga lamp.

Kooli jõulupuud peeti alati seltsimajas, mille oli mõni aasta tagasi ehitatud kohalik haridusselts. Seal käis siis habemega jõulumees kahe inglisa, kes jagas pakke luuletuste eest. Vanemate klasside kingid anti kätte lava taga tegelaste toas. Kingikotid olid kõigil ühesugused, nende tegemiseks oli koolis terve päev vaba. Kingikotis oli suuri roosasid ja pruune piparkooke, pikki narmastega suhkrukomme, inglipiltidega sama sisuga komme, tavalisi komme ja küpsiseid, kindlasti 3 – 4 sibulõuna. Kott oli mahukas ja andis terve peoõhtu nosida. Peale jõuluvana oli kindlasti jõulunäidend ja laulukoor. Sel aastal oli loomanäidend ja mina olin kihvt konn. Peas oli mask, nõõri abil liigutasin lõugu. Mängisin lõõtspillil loo, laulsin selle saatel konna laulu salmis „kvaak – kvaak“.

Kevadine suursündmus Järvakandi LAAT 6. mail ja 23. sept. Seltsimaja taga oli suur laadaplats, sellele oli püstitatud mitu rida lattidest karkasse, pealt presendiga kaetavate müügikohtade jaoks. Kaupmehed tulid juba eelmisel õhtul kohale ja laad algas kell 6 hommikul ja kestis terve päeva. Müüa oli tigi-tagil ja söögikraami; soojad sardellid, kreemisaiad, suitsusilgud. Hommikul panin kella 6 äratama. Esimene ring laadal kulus ülevaate saamiseks. Rahvast oli laadale tulnud kogu kihelkonnast ja kaugemaltki. Müügiputkade taga oli terve plats täis

igasuguseid pudulajuseid ja linde, alates hobuste, pullide, lehmade ja lõpuks tibudega. Palju oli hobuste parisnikke, lihunikke ja hulk mustlasigi. Mustlaspoisid käisid suures tropis piitsadega. Oli ka pea igal laadal kokkupõrkeid meie poiste ja nende vahel.

Meelelahutuseks oli karusell, tiirlevasse rõngasse püssilaskmine, tsirkus klounide, mõõga- ja tuleneelajate ning maotaltsutajatega. Karusell töötas poiste abil. 5 korda tuli üleval lükata poiste kambaga seda ringi, 1 korra said siis ise sõita. Raha kulutamiseks oli palju võimalusi. Raha oli meil üpris vähe. Mina teenisin oma raha lehmade karjatamisel sügisel nädalapõldudel. Käisin peaaegu poolteist kuud karjas 10-15 senti päevas. Mõned suuremad poisid käisid riigimetsas hagu tegemas, haokubu eest maksti 2 senti.

Sel ajal klassi lõputunnistusel oli kolm hinnet: hea, rahuldav, nõrk. Minul olid kõik head.

Teises klassis esimesel päeval toimus mul suur õnnetus. Mul tehti uus kooliülikond. Oli ainult 3 tundi ja siis läks lahti sulgi ja võmmide mäng. Mina olin võmm. See tagaajamine käis mööda kooli tolmu ja koli täis katusealuseid, mööda katusepenne ja ahjutaguseid. Kihutasin minagi mööda ämblikuvõrke ja tolmuiseid penne üles, alla hüpatas jäi mu uue pintsaku varrukas naela taha ja kärises kuni alla lõhki. Nüüd läksid jalad nõrgaks. Terve nädala käisin üks käsi selja taga ja ootas parajat juhust, et emale rääkida. Lõpuks pühapäeval ütlesin emale, et tohutu õnnetus on juhtunud ja kui see suur õnnetus osutus kuue varrukaks, sain natuke pragada.

1930. nov. oli meie perekonna elus esimene suur kaotus, suri mu väike õde Helve. Ta haigestus palavikuga kõhutõppe, alul kohalik arst ei teinud õiget diagnoosi. Palavik lakkas, sooled ei võtnud lõpuks vettki vastu. Ka Tallinnas haiglas ei suudetud enam midagi teha.

3. klassi suursündmuseks oli minu astumine NOORKOTKAKS ja kohaliku PUHKPILLIORKESTRISSE. Koolis loodi meie noorkotkaste rühm, kuhu kuulus paarkümmend nooremate klasside poissi. Vanakotkas oli minu isa, kotkajuht õp. Särekanno. Meie rühm kuulus Harju Noorkotkaste malevasse, mille pealik oli advokaat Olev Reintalu, tore, mõnus mees, suure isamaalisusega noorkotkaste juhina, kui ka 1941. a. võitlusega Punaarmee ja hävituspataljonide vastu. Tema oli esimene Tartu metsavendade juht, kelle juhtimisel vallutati juulikuus tagasi Tartu linn ja oli paar päeva linna komandandiks kuni major Friedrich Kure saabumiseni.

Meie sagedaseks juhendajaks oli 20-ne aastane Valter Kulasalu. Temast jätkus kõikjale ja ta oli väga populaarne. Mäletan, kuidas meile muretseti vorm. Sindi vabrikust telliti kogu rühma jaoks pluusi riie, ühise lõike järele õmblesid poiste emad need valmis. Sinised mütsid koos märkidega töökojast. Rühma

kaelarätid olid apelsini kollased, pluusid hallid ja püksid tumesinised.

1930. a. sügisel osteti terve komplekt okariinosid (savist põletatud puhkpille) ja loodi oma okariino orkester, õpetajaks õp. Särekanno. Esimene õpitav lugu oli „Eesti lipp“ ja vana valss „Lainete peal“. Esinesime noorkotkaste koondustel ja koolipidudel. Alustasime kohe järgunormide täitmist. Oli 3 järku: pesakotkas ühe tärniga varrukal suure noorkotkaste märgi all, kotkapoeg kahe tärniga ja noorkotkas kolme tärniga. Järku katseteks pidi oskama lõkketuld süüdata ühe tikuga koos loitsuga, terve hulga sõlmede sõlmimisega, marsilaulude selgeks õppimine, ujumisoskus, esmaabi andmine, uppuja päästmine, kunstliku hingamise tegemine. Viiendas klassis olime kõik juba noorkotkad.

Kõige vahvamad olid suvised laagripäevad, kohalikud, piirkondlikud või üle eestimaalised. Meie laagrid toimusid endise vallavanema Palso metsalagendikul Lihuveski jõe lähedal. Algasid reede õhtupoolikul ja lõppesid pühapäeva peale lõunat. Hommikul rivistus lipu heiskamisel ja õhtul langetamisel. Päevad olid plaanitud. Telgid olid ümber lõkkeplatsi ja lipuvarda. Kõikide telkkondade vahel oli pidev võistlus. Hinnati korda, telkide ümbruse kujundust, ujumist, matkamist. Kuulati isamaalisi loenguid. Korrapidajad vaheldusid, eriti huvitav oli öösel. Noorkotkaste ja skautide vahel ei olnud head läbisaamist. Skaudid pidasid end paremaks ja nende organisatsioon oli vanem. Külalistena käis laagris Valter Kulasalu ja vahel ka Olev Reintalu, kes rääkis meile vabadussõjast.

Huvitavad olid Harju malevalaager Sakus ja üleriigiline laager Laidoneri mõisa pargis Viimsis.

Saku laager toimus 1935. a. suvel. Sellest võtsid osa kõik maakonna rühmad kolme telgiga. Saime seal palju uusi sõpru Kuusalust, Riisiperest jm. Laager paiknes Saku Kodumajanduskooli karjakoplis mõisa pargi ja heinaküüni vahel. Söömas käisime kooli sööklas mõisas. Viimsi laagris olime ühe telkkonnaga. Ilmad olid võrratud. Lõpuparaadi võttis kindral Laidoner ise vastu. Meil õnnestus oma telkkonnaga saavutada kolmas koht. Nii surus maavanem kõikide meie kätt. See isamaaline kasvatas meis aateid, kokkukuuluvust.

Järvakandi puhkpilliorkester oli ümbruskonna teistest orkestritest 30.-ndail aastail mitu astet kõrgemal. Mina mängisin seal alti. Orkestrit juhatas Tarbijate Ühisuse kaupluse juhataja JUHAN PORTSMUTH – eestistatud PURRE. Orkestrisse kuulus 30-35 meest. Esineti laulupidudel, seltsi pidudel tantsuks. Esineti ka klassikalise repertuaariga. Orkestri vanem Tõnise Juhan oli naabritalu Tõnise perepoeg. See suur pere oli kultuurilembeline. Tõnise memmel ja taadil oli 5 poega ja 3 tüdruku. Pooled neist Hans, Juhan, Sass ja Linda lisaks algkoolile olid saanud linnahariduse, pojad Tallinna kaubanduskoolis, Linda (RAUS) Tallinna I Tütarlaste Gümnaasiumis. Kõik nad olid väga musikaalsed ja

spordilembelised. Neist jätkus orkestrisse, spordiväljakule, näitelavale ja tantsupõrandale. Juba Tõnise vanad olid Tõnise metsa teinud kõrgete kuuskede vahele kauni kiigeplatsi kiige ja tantsupõrandaga. Minu ema-isa pulmade ajal tantsiti seal.

Aastaid juhatas orkestrit Tõnise Juhan, kui ta kolis Rapla kõrgemale kohale, hakkas orkestrit juhatama vallasekretäri abi RIHO JAANUS. Orkestris mängisid noored mehed, mõned ka poisid, nagu mina. Õppisin noodi lugemist, õiget tooni.

Tantsupeod kestsid hommikuni, orkester mängis lõpuni. Mina õppisin tantsima kooli internaadis, kus lubati igal reedel tantsida ja ringmänge mängida. Algul olid tüdrukud minust pea jagu pikemad.

JÄRVAKANDI KOOLI ÕPETAJAD

Koolijuhataja, minu isa Aleksander Kallion oli väga nõudlik ja järjekindel kõigi suhtes. Koolis pidi olema aatelisus, moraal ja õppimistahe. Ei lubanud füüsilist karistust (kaardikeppi, joonlauda). Tema sõna maksis. Andis eesti keele ja kirjanduse tunde. Oma peakõnes tsiteeris tihti eesti klassikuid.

Õp. Part oli minu õpetajaks, üks aasta kl. juhatajaks. Oli õel vanatüdruk, kelle moraal polnud eriti kõrge.

Õp. Aun – poissmees.

Õp. Põld – ka vallaline.

Koolilapsed tegid laulu õpetajatest järgnevalt: „Kargas aun põllule, auna alla ronis part“.

Järgmisest sügisest läksid ära Part ja Põld. Aun abiellus. Mõne aasta pärast lahkusid nemadki. Hilisem kollektiiv oli üksmeelne.

Õp Särekanno ja õp. Leitmäe, õp. Rookmann täienduskoolis v-hea puutöömees ja Järvakandi kabeli köster. Hiljem Valter Kull ja Ain Kaljuvee. Naisõpetajatest Olga Kallion, Elvi Orumäe ja täienduskooli õp. H. Jürotson. Põhikooli õpetajatest pikemalt.

Õp. JOHANNES SÄREKANNO

Oli pärit Järvakandist Lihuveski jõe äärest põlismetsa keskelt asuvast Sauaru talust. 1929. a. minu kooli astudes oli ta 30 a. veendunud vanapoiss. Ta oli väga hea õpetaja ja aktiivne seltsielu tegelane. Tal oli väga ilus käekiri, kõik lõputunnistused olid tema kirjutatud. Ta andis matemaatikat, laulmist, mängis

viulit, oli kooli raamatukogu hoidja. Kord ukse kohal veega täidetud kilumannerg kukkus talle kaela, mis lõi talle muhu pähe. Ta ainult ütles, et jääte klassi! Siis lahkus. Peagi tuli klassi tagasi ja jättis terve klassi üheks tunniks kooli, iga päev kirjutati 10 lk. ringi ja esitati järgmisel hommikul, kes sellega hakkama ei saa, saab kevadel tunnistusel käitumise kahe. Kõik kirjutasid et sulg punane ja ei mingit jorinat.

Tal oli ka laste ristimise õigus. Ta oli rühmas ja meeldiv mees, aga naiste suhtes häbelik. Hiljem Särekanno määrati Tehaste algkooli juhatajaks.

Õp. Leitmäe koos mehega 200 ha. Talu Järvakandis ja neil oli 5 last kodus.

Õp. Särekanno ei olnud teeninud üheski armees, ometi ta arreteeriti ja viibis Siberis pikki aastaid. Tagasi tuli 1956. a. lõpul. Pedagoogi tööd talle ei antud, aga sai abitööliseks Järvakandi kooli juurde, hiljem majandusjuhatajaks. Ta rakendas oma energiat kõikjal kuni oma surmani 60.-ndate aastate lõpul. Puhkab Rapla kalmistul.

Õp. LEITMÄE

Andis meile ajalugu, maateadust, loodusteadust. Tema vanemad olid jõukamad talupidajad – Londoni talu koos tuuleveskiga. Vana Lentsmann oli üks eestvedaja kohaliku haridusseltsi loomisel. Tema vanem poeg ALEKSANDER oli õpetaja ja osales kõikides seltsides. Talu tegelik juhataja oli tema abikaasa, Raikküla mõisa aidamehe tütar Lydia. Aleksander oli kohaliku kaitseliidu pealik. Leitmäe peres oli 4 poega ja 2 tüdruku, kellega ma lähedalt suhtlesin.

Õpetajana oli Leitmäe väga nõudlik, oma õppeainete hea tundja. 1940. a. sügisel vallandati ta kohe Järvakandist, suur talu jaotati uusmaasaajate vahel. Pere saadeti Ohtu külla. See oli neile õnneks. Neil õnnestus vältida 1940. a. juuniküüditamist. Sõja ajal olid Leitmäed tagasi oma kodus ja Aleksander oli Järvakandi kooli juhataja. Ta võttis ka 1942. a. sügisel meie ema tööle kooli. Aleksander sai koolis töötada paar aastat. 1949. a. märtsis küüditati nad kogu perega Siberi. Peale isa Aleksandri tulid nad (ise) kõik tagasi.

Õp. ELVI ORUMA

Esimene töökoht, tema mees oli pärit Järvakandist, Pärna talust, Jaan Lustig. Nad said korteri kooli mansardkorrusele. Jaan haigestus tuberkuloosi. Neil sündis väike tütar Ivi. Elvi oli pere ülalpidaja, hea ja meeldiv õpetaja. Praegu elab ta Lasnamäel tütre tütrega. Ta on käinud kõigi meie kooli- ja klassi

kokkutulekutel, tundnud sellest suurt rõõmu ja säilitanud oma elujaatava hoiaku, kuigi aastaid tal üle 80.

Õp. OLGA KALLION

Minu ema Olga andis meile laulmist ja eesti keelt. Kriisiaastatel oli ta sunnitud õppetööst loobuma, kuna ei olnud lubatud abikaasadel ühes koolis töötada. Meil kõigil oli sellest ääretult kahju.

MÄLESTUSI NOORUKIAJAST

Minu pinginaabriks oli Evald Lõhmus, tema oli kogu elu minu lähedane. Tore poiss oli ka Meresma Volli, läbi ja lõhki taluperemehelik käitumine, temale võis alati loota. Ka õppimises oli ta tubli. Ka nüüd, vana mehena on ta ikka samasugune. Ta töötas hea meistrina kodukandi tiseritöökojas, osa ajast oli selle ülemus. Tema oli üks Vabadussõja samba Järvakandi kooli juures tagasi püstitamise initsiaator mõned aastad tagasi. Praegu elab Järvakandis.

Järvakandi vabadussõja ausammas avati 1934. a. Mäletan seda pidulikku päeva hästi. Olime noorkotkaste seal auvalves. Avas selle samba Vabadussõja tuntumaid juhte, kindralleitnant Ernst Pöder. Samba avamise piduliku kõne pidas minu isa.

1934. a. sügisel tulid meie klassi juurde õpilased Tehaste algklassidest. Meie klassi tuli Evald Kirde. Olime koos noorkotkad ja sõbrad tänaseni. Tema lõpetas progümnaasiumi 3 klassi, läks noorelt kaitseväge, sealt Tondile aspirandiks. Viidi Punaarmee 22. territoriaalkorpusega Pihkva taha sakslaste vastu, seal andis sakslastele vangi ja astus sealt vabatahtlikult saksa sõjaväkke. Mõisteti nagu mindki 10-ks aastaks Siberi vangilaagrisse. Seal said ta jalad väga kannatada. Praegu peab rahulikku pensionipõlve Pärnus.

Ka Jõhvika Juss kaugelt Nõlva külast oli elav, ettevõtlik, kuid mõneti ohjeldamatu poiss. Stagna ajal hiilgas oma varustusalaste võimetega ja jõudis heale järjele. Temal maja Nõmmel, suvila Hara lahe ääres.

Meie esimesel kokkutulekul 1980. a. suvel tuli ta kohale kõige suurema roosikimbuga õp. E. Orumaale ja minu emale. Kogu oma järgneva elu elas ta meist kõige rikkalikumalt, aga meile jäi ta ikkagi klassivennaks.

Ka meie klassi tüdrukud olid oma ettevõtluses, tantsuoskuses ja õppimises erinevad, sellest tulenevalt kujunesid ka nende suhted minu ja poistest sõpradega. 5. kl. tuli meile juurde hulga tüdrukuid Tehaste koolist. Paljud tüdrukud olid ka

kodutütred nagu Laine, Ada, Ilse, Olga, Hilja. Nendega oli tore jalutada, lilli korjata ja tantsida. Tehaste koolist Nõlva külast tulid kaks toredat tüdrukut, Leida ja Selma koos vennaga. Nad kõik surid vara, enne sõda.

Minu hea sõber oli õp. Särekanno vennapoeg Elmar. Ta oli entusiastlik noorkotkas, mängis orkestris alti. Eluaegseks sõbraks on jäänud tehaste poiss Erich Teesalu, kes sattus kutsealusena Venemaale, tegi läbi oma sõjatee ja tänu õnnetähele jõudis kodumaale. Kuigi sõdisime erinevatel pooltel, pole see meie vahekorda varjutanud.

Eraldi tahaksin rääkida Kivisalu Leidast ja Sentast ja nende vennast Evaldist. Nemad olid minust vanemad, ettevõtlikud. Kui ma Siberist tagasi jõudsin, näitasid just nemad üles suurt sõprust, abivalmidust minu osas. Minu emale olid kõik need endised õpilased kujunenud just parimateks sõpradeks. Nemad seisid mu kõrval ka ema surma ajal ja hiljem. Mul on alati soe tunne nendega Järvakandis kohtuda. Ka seal elavad nad praegu.

Huvitav oli igasuvine HEINAAEG. Meie heinamaa oli Hoogas, suurest teest ca 4 km kaugusel Lihuveski (Ahtama) jõe ääres. Kõigi Purku ja Mõisaküla peremeeste heinamaad olid Hoogas ja sealt tuli põhiline loomade sööt. Nüüd oli see jõgi õgvendatud, sai alguse Lelle ümbruse rabadest, varem oli väga veerikas jõgi, nüüd vana jõesäng lookles just heinamaade vahel. Kevadel oli kogu Hooga üle ujutatud, mille tulemusena seal igal aastal väga hea hein kasvas. Heina sai seal teha ainult käsitsi niitmise, rehitsemise, saadudesse kandmisega ja pajuokstel asuvate saadude vedamisega küüni alla. Tee Vahakõnnust Hoogasse oli kirjeldamatu vilets, sealt oli vankriga võimalus läbi sõita ainult suvel väga kuiva ajaga, talvel heinavedu sealt koju toimus ainult lumeteega regedel kas sama teed pidi või läbi soodes paikneva talvetee läbi Mallukse. Meie pere heinamaa oli ligi 5 ha suur ja see valdavalt jõesängi peal.

Heina tegemiseks kulus alati ligi 2 nädalat. Heina tegi isa teenijatüdrukuga, ema oli kodus laste ja loomadega. Heinamaale minnes võeti kaasa vankritäis kraami: toidu, toiduvalmistus- ja sööginõudega, magamisvahendid, vikatite, rehade ja käiaga. Mina koos venna Velloga sõitsime alati killavooriga kaasa ja olime seal koos teistega mõni päev, siis saadeti meid mõne naabripere mehega koju. Meie aitasime riisuda, käia vänta ringi ajada kaks korda päevas. Tee heinamaale oli halb ja pool maad käisime jala, olid sügavad augud, rööpad. Meie heinamaa oli teisel pool jõge. Heinamaal oli jubedalt parme, õhtuti miljon sääske. Tuli öösel ronida heintesse, kahe valge lina vahele, et need kallale ei saaks. Meie põnevam tegevus oli vähkide püüdmine. Jõgi igal pool kuni Allika küalani ca 1,5 km kaugusel oli väga madal, enamuses mulle põlvini, sügavamates kohtades niueteri, põhi oli vajuv ja savine. Edasi aga oli jõel kruusapõhi küllalt suurte paelahmakate ja kividega. Oma heinamaa kõrvalt me vähki ei püüdnud. Päeval

püüdsime käsitsi kivide alt, öösel pimedas aga karbiidi laterna või kasetohtu tõrvikutega lausa üle jõe. Päeval läksime mööda kallast jalgsi kuni küla piirini ja seal tulime vastuvett tagasi oma heinamaani. Kotiga käis vend Vello järel, mina aga kergitasin kive ja ajasin vähke taga. Päeva jooksul püüdsime ikka ca 100-150 vähki, mis õhtueine valmistamiseks kohe ära keedeti.

Õhtune püük algas täielikus pimeduses kella 11 paiku küla poolt, seal olid suuremad vähid ja suuremad ohud. Öine lambi ja tõrvikutega püük oli väga põnev. Üks hoidis tõrvikut, teine vähikotti. Vähi püüdmisel oli vaja suurt nobedust ja oskust. Ühe käega korjasime vähid sõrgupidi teise kätte ikka kümne kaupa, siis raputasime need kotti. Sageli püügiõhinas mõni vähk sai peo naha sõrgade vahele, oli see alles valu ja lahti sai ainult ühte viisi – tuli lasta vähil vabalt rippuda koti kohal, peagi kukkus kotti. Tohtu tõrvikuid ma ise kunagi ei teinud, need olid Matsi perega tehtud. Tõrvikud tehti kevadel mahla jooksu ajal, siis kui kasetoht hästi lahti. Lahtitõmmatud toht keerati rulli ja andis põledes tohutult heledat valgust. Kasele tähendas see kuivamist. Olin juba lapsepõlves suur looduse austaja, nii polnud minust tõrvikute tegijat ega konnade püüdjat.

Üks hilisem vähilkäik 1938. a. suvel on eriti meeles, olin siis 15 a. Elasime perega Raikküla mõisas. Minu maamõõtjast onu Arno Kuusemets pidas koos oma naise Leidaga seal lähedal väikest maapoodi. Ta oli tol ajal juba iseseisev vannutatud maamõõtja ja tegi eraviisi tööd. Kõik teised ümbruskonna jõed olid juba aastaid katku tõttu vähkidest tühjad, ainukesena oli jäänud Lihuveski jõgi. Meie kodus oli sel suvel juba rentnik, hein oli tehtud, küün heinu täis ja meil oli seal mõnus ööbida. Sõitsime sinna kolmekesi jalgratastega: onu Arno, vend Vello ja mina. Juba päeval korjasime kolmekesi ligi 300 vähki. Öine püük oli väga soodne. Oli kuu loomise aeg, tuuleta, mõõdukalt soe ja taevas oli sametmust eredalt vilkuvate tähtedega, ilma kuuta. Meil oli kaasas kaks lampi. Üks hele karbiidilamp, teine mitme patareiga elektrilamp. Meie onuga püüdsime, Vello hoidis kotti. Nii suurt saaki polnud meil varem mitte kunagi olnud. Kokku päevasega ligi 1000 tk.

Suure vedamisega jõudsimme keskööl küüni juurde ja raputasime nõgestega ühte kotti. Meie küün oli ca 150 m jõest. Kui hommikul ärkasime, oli vähikott täielikult tühi, olime öösel pimedas koti suu halvasti kinni sidunud, see oli lahti läinud ja vähid viimaseni kotist välja roninud. Õnn oli see, et olime küllalt vara ärganud. Kotist jõe poole kulges ca 5 m laiune täielik vähkide rongkäik. Hakkasime neid rohult kotti korjama. Umbes 300 tükki oli aga jõudnud juba vette lipsata. Imetlesime vähkide erakordset vaistu, sest kõik ronisid jõe poole. Raikkülas korraldasime sõpradele vähkide söömise õhtu. Selles jões püüdsid vähid veel 10 aastat. Nüüd on kõik jõed vähkidest tühjad.

Lubja HEINAMAA oli hoopis teistsugune. See oli lage rohumaa täis tikitud

kaseküngastega, kaskede vahelt niideti hein kahehobuse, Halli ja Kõrbi, niidumasinaga, küngastel aga käsitsi vikatiga. Loog võeti suurelt jaolt hobuse loorehaga, osa käsitsi rehadega. Lubjal oli alati suiline – sulane, sest raskeks tööks oli papa tervis liialt põdur, samuti võttis palju aega sepatöö ja lubja põletamine. Papa oli alati niidumasinale. Hall oli taltsutamata traavel, tema võis vabalt Lubjalt Rapla traavida. Kõrb oli rahulik ja niidumasinale ees suurepärase paar. Lubja heinamaa oli 8-9 ha suur Lubjalt Konuvere jõe poole. Seal heinamaal kasvas haruldaselt lõhnav aruhein, palju oli seal kullerkuppe, võrratult lõhnavaid piibelehti ja valgeid öökuningannasid, öösel vilkusid rohus kümneid tuhandeid jaaniusse.

Lapsena meeldis mulle just enne heina niitmist selili lesida haraliste kaskede all ja vaadelda kõrgel sinitaevas hõljuvaid pilverünki. Olin just lugenud Oskar Lutsu „Vaadeldes rändavaid pilvi“ ja arvasin, et Lutski lapsepõlves unistas kaugetest maadest.

Heinaloo võtmine läks kiiresti, sest kõik olid heinamaal, mamma ja tiisikuses vaevlev tädi Leida. Mina olin loorehal. Vahepeal käisin kaasavõetud kaljalähkrist kalja rüüpamas. Jaanipäevasest õlleteost oli kali just heinaajal haruldaselt hea. Lõpmatu ilus oli see heinaaeg. Nädalaga oli hein Lubjal tehtud ja küüni veetud.

Heinaajaga on mul seotud ka üks huvitav kohtumine. Professor HUGO MASINGU kodu oli Lipa külas Einu (rahvasuus EENU) talus. Nende heinamaa oli otse Konuvere jõe kaldal. Heinale minnes sõitis vana Eenu Aadu oma perega alati Lubjalt mööda. Kuna paekivi kihtidel suurte aukudega teel vankri kolin ja meie Riksi ja Villu haukumine juba paari kilomeetri tagant andsid teada pea saabuvate võõraste tulekust, olin alati mäel uudistamas, kes tulevad. Pidin olema väike poiss, kellele just see mulle veidi kummalisena tunduv seltskond kustumatu mälupildi jättis. Siis pidi olema 1927. a., kui neid esimest korda kohtasin. Nad sõitsid alati kolmekesi. Hobust juhtis veidi vimmas, kuid fanaatiliselt enesekindlust õhkuva pilguga vana Eenu Aadu, tema kõrval tikksirgelt istuv suurte kuldsete kõrvarõngastega peretütar Agnes (hiljem pastor Saag`i abikaasa) ja tagavankris röötsakil istuv perepoeg Hugo, alati mustad prillid nina otsal, raamat ees, jalad peaaegu lohisemas mööda teed. Minust sõideti mööda nagu verstepostist. Perepoeg muidugi raamatu tagant mind ei märganudki, ta oli nii sügavalt süvenenud oma raamatusse. Kodus küsisin onu Antult, kes naeratusega vastas: „See on Eenu Aadu oma professorist pojaga.“

Vana Eenu Aadu oli Lipal jõuka talu peremees, kes pidas talu ja teenis Jumalat. Sellest lähtusid kõik tema tõekspidamised, otsustused ja käitumine. Ja nendes tōdedes oli määrav nõudlikkus ja rangus, armastust vähe.

Vana Aadu oli kõva rassija, jässakas, väga suure jõuga mees. Rahvas rääkis,

kuidas ta kord otse Hakao talust läbi soo otse heinamaale sõitis, hobuse kinni pidanud, kui Hakao peremees oma perega suurt kivi lauda eest välja kangutanud. Kivi oli igalt poolt lahti kaevatud, terve kari mehi olnud augu ümber kivi hoovadega august välja õngitsemas. Hakao peremees leemendanud higist ja hädaldanud, et ei saa kuidagi kivi august välja.

Aadu tulnud vankrilt maha, vaadanud korraks altkulmu, öelnud, las ma vaatan. Astunud kahe jalaga auku, toetanud jalad tugevasti vastu põhja, lasknud korraks kõhuli kivile, haaranud kahe käega kivi alt, korraks veidi punnitanud ja kivi oligi väljas. Lõi käed puhtaks, istus vankrile ja ilma tänu ootamata sõitis minema. Ta oli ka samaaegselt ustav kirikuteener, kohalik võõrmünder. Tema ristis ja mattis kohalikke inimesi. Juba laupäeva lõunal lõpetas talutöö, pani õhtupoolikul pere vankrile ja sõitis laupäeva õhtusele jumalateenistusele Rapla kirikusse kuulama Rapla õpetaja Joosep Liivi jutlust. Tagasi sõitis ta alles järgmisel õhtul. Pastor Liivist on mul jäänud palju isiklikke muljeid. Ta oli välimuselt nagu Issanda jünger, väga väljendusrikka miimika ja jutuga, väga hea lauluhäälega. Mulle tundus, et ta hääl tuleks nagu taevast, või siis põrgu põhjast. Meeleolu lõi ta sõltuvalt sellest, kas oli matused või ristsed. Aadu pidas ka külas palvetunde ja kiriklikke talitusi kohapeal.

Professorist poja kohta sain teada järgmist oma onult, tollal Estonia teatri orkestrant, kes andis Hugole õige hinnangu. Hugo oli läinud Lipa kooli aasta varem minu nooremast tädist Leidast. Oli selle kooli lõpetanud paari aastaga. Ka linnas gümnaasiumi lõpetas enne normaalaega. Tartu Ülikooli lõpetas 21 a. noormehena. Onu arvamuse kohaselt oli ta täielik geenius, kelle sarnast võib-olla pole Eestimaal kunagi olnud. Ka mina nüüd küpse mehena jagan tema arvamust. Aga nagu geeniused ikka, kelle mõtted ja pool elugi nagu teistes ilmaes ja maades, mõjusid nad tavalistele inimestele mõnikord veidralt.

Mäletan, tulin kord ujumast mööda nende heinamaa serva tagasi Lubjale. Hugo oli parajasti hobuse rehal, ohjad kukla taga, raamat ees, hobune aga otsaga põõsas. Vana Aadu tuli teda aga sama moodi jumala sõnaga noomima. Hugo ei lausunud sõnagi vastu, tõmbas hobuse pea põõsast välja, tõmbas heina kokku, ilma et oleks hetkekski pilku oma raamatust tõstnud. Vana Aadu jäi aga torisedes järele sõnuma.

Tema õe Agnesega kohtusin aga hiljemgi noormehe põlves. Olen temaga paar korda tantsinudki. Vana Aadu elukäsitlus oli aga tütressegi avaldanud mingit mõju; ta tunnetas alati oma erilist positsiooni ning nii oli ta palju kosilasi eemale peletanud. Pastor Evald Saagiga abiellus ta veelgi hiljem. Meie eluteed enam ei ristunud.

Igal suvel käisime vähemalt kord KALAL Minnika jõel. Terve eelmise õhtupooliku korjasime vihmausse plekk-karpi. Tõusime väga vara. Õnged olid

juba õhtul korras, kaasas suur nuga, väike leivakott piimapudeliga. Teel lõikasime 5-6 ritva sarapuust, kasest. Mõned ridvad pandi haugidele söödaks viidikatega. Ridvad torgati ooteajaks kaldasse kinni ja pidid kogu aeg olema kellegi valvsa pilgu all. Olime ju hommikuse looduse ärkamise keskel.

Igal pool oli linnulaul, jõe kaldal lõhnav kaldataimestik kõrkjate, hundinuiade ja võhumõõkadega, jõeveel mängisid viidikad, ogalikud ja särjepoisid. Vee kohal lendlevaid sääski ja kihulasi. Sööda õnge otsa panemine oli suur kunst, mille peagi ära õppisin. Meil polnud kunagi saagi jaoks kotti kaasas. Haugide püüdmine oli onu Antu kohustus, ilma kahvata oli haugi veest välja tõmbamine suur kunst. Samas jões oli ka palju ahvenaid. Algul sain mõned kätte, pärast aga olid nad nii kavalad, lükkasid ninaga sööta ja tegid nalja, mida ma mõnuga jälgisin. Minul oli püütud kaladest kahju ja seepärast ei saanudki minust ei kalameest ega jahimeest.

MEIE KODUNE ELU JA TALUTÖÖ.

Emal ei armastanud eriti talutööd ega laudas askeldust. Seda tegi teenijatüdruk. Tema õlul oli aia-, majakorrastus ja söögitegemine. Seda polnudki vähe. Meie toad olid alati puhtad. Emal oli palju ühiskondlikku tegevust, laulukoori juht, näitemängudes, perenaiste seltsis kangakudumise, vorstivalmistamise, iluaianduse kursustel. Igal sügisel peeti aianduse näitus seltsimajas.

Teenijatüdruid oli meil järgemööda mitu. Üks neist Lipa oksjoni alla läinud Surdi talu peretütar Leida. Tema isa oli 1905. a. Löösi Jaaniga surma mõistetud ja sigadega Rapla pastori Girgenshoni käest elule tagasi ostetud ja Lipa vallamaja ees koos Lubja papaga poolsurnuks pekstud.

Nüüd peaaegu sada aastat hiljem on siis täielikult selgunud ka 1905. a. Raikküla mõisa süütamise ja Girgenshoni silma välja laskmise lugu. Kui mustsadalased 1905. a. hilissügisel panid juba põlema Raikküla mõisa suure saali vaiba ja peksid puruks ühe seinapeegli, oli Raela Pitseri talu noor peremees Uudelti Jaan ajanud need sealt omatehtud revolvriga (võibolla just Lubja papa poolt tehtud) minema ja kustutanud vaiba ja tuldvõtnud kardinad. Sealt siis need mustsadalased läksid edasi süütama ja põletama Järvakandi mõisa, mis ära põletatigi. Sealne hull vana Taube oli niivõrd suurt vihkamist tekitanud, et sealsetest talumeestest ja moonakatest polnud ühtegi neile vastuhakkajat.

Uudelti Jaan oli ka sellesama revolvriga Valtu metsa vahel vana Girgenshoni silma peast välja lasknud, mille järele see põrgusulane Eestimaa

tolmu jalgadelt pühkis, põgenes Kaukaasiasse Eesti aia külla Punasel Lagendikul Adleri läheduses. Seal kohtus temaga ka A. H. Tammsaare. Kuid sealgi tulid tema teod peagi ilmsiks ja nii põgenes ta sealt teadmata kuhu.

Löösi Jaan, Juhan, Lubja-papa ja Surdi peremees olid suured sõbrad nii poliitilistes ettevõtmistes ja ühistegevuses. Otsustati teha koos väikeettevõtte. Selleks võeti suur laen Rapla Ühispangast Löösi Jaani nimele, käemeesteks oma taludega Lubja papa ja Surdi peremees. Rahad võttis kaval Löösi vana välja, ostis vana seltsimaja Lipal saiarahaga, pani sinna masinalogu sisse, ostis vanemale pojale Jutsile asundustalu, tegi Löösi talu ja kogu vallasvara oma järgmise poja Pritsu nimele ja oligi ise proletaarlane. Kui tuli võla tagasimaksmise tähtaeg, polnud Löösi vanal ei raha ega talu. Vastutajaks said käemehed oma taludega. Lubja talu ostsid välja oma lapsed uut võlgu tehes, Surdi peremees laenas aga Rapla apteeker Veinbergilt selle raha ja mõne aasta pärast suutmata võlga tasuda, läks talu Veinbergile ja peretütrest sai taluteenija.

Meil oli tollal 5 lehma: Tähik, Maasik, Maimu, Mille, Lehte. Lehmad olid hea piimaanni ja kõrge rasvaprotsendiga. Piimaraha oli peaaegu võrdne isa palgaga. Elasime alumisel korrusel, ülemine korrus oli välja ehitamata. Toad olid avarad, teenijal oma mugav tuba. Köögis valmistati peretoitu, söime alati söögitoas. Söödaköök oli sauna kõrval lauda otsas. Söögitoas oli jugendstiilis puhvetikapp, ümmargune lahtikäiv laud, ääres painutatud Lutheri toolidega. Magamistoas magas kogu meie pere. Magasime kõik reformpõhjadega raudvoodites. Suur tuba – saal oli külaliste jaoks, seal oli isa kirjutuslaud, mis praegu on Sakus. Läbi veranda oli majja teine sissekäik.

Selles majas sündis noorem vend Valvo 20. dets. 1930. Aasta tagasi olime matnud õe Helve. Kasvasime koos. Ta oli haprakene. Viimased poolteist talve oli ta koos ema, Vello ja minuga Nõmmel. Meie Velloga käisime Gustav Adolfi Gümnaasiumis, ema oli poole kohaga õpetaja, nii tuli tal vahetevahel üksinda kodus olla.

Valvo haigestus. Järvakandi hea arst dr. Saar oma perega Saksamaal, teda asendas Kehtna jaoskonna arst. Tema andis Valvole palaviku vastu rohtu, tegelik haiguse põhjus ja ravi jäi määramata. Viimases lootuses viidi Valvo taksoga Tallinna lastehaigla, kuid oli juba hilja. 27.07.1937 suri.

Jaanipäeval oli Lubjal koos 17 pereliiget. See oli ka viimane kord. Paari kuu pärast matsime tädi Leida, kes suri tiisikusse – tuberkuloosi. Ta oli lõpetanud 1930. a. Tallinna „Ratsagümnaasiumi“. Ravil oli ta aastaid, ka sanatooriumites oli mitmel korral. Tädi Hilda laskis laululehele trükkida:

Roosiõis on murtud ära,
Lilleke on langenud,
Kustund selge silmasära,

Surm on sulgend naerusuu.
Kel ei ema enam hüüa
Käsi lillekest ei püüa
Jalg ei astu rõõmuga
Kõik on külm ja eluta.

Olime kõik väga kurvad, mina aga eriti.

Aga elu läks edasi. Igal ühel oma töö ja õppimine. Papa tervis halvenes ja tööd-tegemised jäid enam mamma õlule. 1937. a. hilissügisel tabas Eestimaad paljusid lapsi raske sarlakiepidemia. Ka tädi Hilda – Harri 2 a. tütar Pilvi suri 1937. a. 1939. a. 15. veebr. suri papa kopsupõletikku või tiisikusse.

JÄRVAKANDI ELU-OLU

Kohalikus võimuks oli vallavalitsus. Selle ametlikuks otsustajaks oli vallavolikogu ja selle poolt valitud vallavanem. Vallavolikogu valiti aktiivsematest peremeestest, ka vallavanem oli alati tuntud peremees. Valla asjaajamise tegelikuks teostajaks oli valla sekretär, see oli Verro, talle kuulus ka suur Otto talu Raikküla valla piiri ääres. Kuna Järvakandi vald oli väga suur, ulatades Maandi talust läbi klaasvabriku. Valgutast läbi Pärnumaa piirini ca 25 km pikisuunas, laius ca 10 km. Nii oli sekretäril abiks Kõrtsi külast Loone talust Liiber Oskar, hiljem Riho Jaanus. Nemad korraldasid ka posti ja telefoni tööd. Sekretär tegi igapäevast jooksvat tööd, valmistas ette volikogu koosolekuid.

Vallavanem oli pooleldi auamet. Tema käis vallamajas ainult kaks korda nädalas ja sai pool palka. Vallavolikogu valis ametisse kõik kooliõpetajad ja valla ametnikud. Vallavanemaks oli minu ajal Lihuveskilt Palso talu peremees, hiljem Haraka talu peremees Jaan Ojamaa (end. Bachmann). Valla ametis oli valla käskjalg – valla kasakas, -virgats, kes kandis talust talusse valla käsud, korraldused. Valla käskjalaks oli meie naabertalu peremees Laane Sass. Post jaotati keskuses. Purku postkasti nimetati valla vidijalg. Kaugematesse küladesse postitaludesse viisid laiali paar-kolm postiljoni. Lellapere postiljoniks oli minu pinginaabri ema Lõhmuse memm. Vallas oli ka konstaabel. Kui Järvakandis juhuslikult konstaablit polnud, asendas teda Raikküla oma. Kuritegevust oli üldiselt maal väga vähe. Igast varguse juhtumist oli kära terve kihelkond täis, kohalikud vargad ja sulid olid kõigil teada. Meie koolis küll ühtegi vargust ei olnud. Ausus oli ka moonakate peres juurdunud.

Üks kole lugu oli endise mõisa aedniku Luikč tapmine. Eit käis vallamajas

teatamas, et ta vanamees jäänud mõne päeva eest kadunuks. Ta läinud metsa ja pole tagasi tulnud. Aeti kokku kõik kaitseliitlased ja poisikesed, kammiti kogu mõisa ümbruskonna mets läbi, ei leitud midagi. Rahvasuu aga rääkis, et nad omavahel elanud halvasti. Vanamees oli küll vaikne nohik, aga hoolas töömees, eit aga õel ja näägutaja. Lapsed olid suured ja kodust ära. Oli pühapäeva hommik kui ümbruskonna rahvas kõik kokku tulid. Omad poisid olid ka kodus. Tallinnast oli kohal kriminalist koeraga. Eit oli eelmisel õhtul üles tunnistanud, et ta ise kirvega öösel une pealt vanamehe ära koksanud ja maha matnud. Toodi koer, kes käis ringi. Eit aga veiderdas. Siis viis kriminalist eide uuesti tuppa ülekuulamisele, koera aga küüni, kus koer muutus ärevaks ja hakkas ühe koha peal ägedalt kraapima.

Mehed kaevasid selle koha lahti, leitigi vanamehe laip. Palju vanaeidele mõisteti või viidi vaimuhaigla ei mäleta, aga vapustav mulje jäi küll.

Üle kihelkonna oli teada Siimu Volli ja Arturi lugu. Siimu talus oli suur pere Järvakandi mõisa läheduses Nõmmkülas. Neil oli 4 poega ja 5 tüdart. Kõige vanem poeg oli tip-top kooliõpetaja. Ülejäänud 3 poega Volli, Artur, Erich olid kõik Ostap Benderi prototüübid. Tütred tegid head partiid. Vanem abiellus Lipa õpetajaga Jaan Rummoga, teatri lavastaja Vello Rummo isaga. Ka teised leidsid endale tuntud haritlastest kaasad.

Poistest supersuli oli (Vello) Volli. 30.-ndail aastail tuli Eesti hulgaliselt tööle poola töölisi. Ühes eesti suuremas ajalehes ilmus suur kuulutus, milles otsiti pärijaid ühele surnud väga rikkale poola aadlikule. Siimu Volli otsis siin elavate juhutöölise hulgast sama nimega naise, kellega abiellus. Päranduse asjaajamiseks võttis pangast soodsa laenu. Elas selle raha vägevast läbi. Laenu tagasimaksmiseks raha polnud. Oli mõned aastad vangis ja naisest lahutas kohe ära.

Artur oli tuntud napsu ja naistemees. Tema põletas suure küüni maha. Küüni rentinud kevadel, et suvel vedada kuiva heina täis ja järgmisel kevadel kallilt maha müüa. Küünis oligi mõni koorem heina. Küüni ja heinad kindlustanud suure summa eest.

Ühel suvisel laupäeval sõitis ta Kehtna mõisa peole koos pudeli kangemaga. Mehed jäänud poe juurde õlut jooma. Artur kadunud mõneks minutiks sealt ära. Küün asus vallamaja ja poe lähedal. Öösel läks küün põlema ja põles maani maha. Rahva hulgas jutt, et küllap pani ise põlema. Tuligi välja, et tal kõik oli üksikasjaliselt ette plaanitud kuidas tuli pikkamööda süttis. Kuigi oleks pidanud kinni minema, kuid mõjukad tuttavad summutasid asja. Kindlustusraha ei saanud ja küün tuli kinni maksta. Viimane kohtumine Arturiga oli paar aastat tagasi Raikküla valla reformikomisjonis. Seal käis Siimu rahva suur sõda- kaks nooremat õde ja Artur ühel pool ja vanema poja Antsu laste vahel. Artur, kes on

üle 80 a. vana, oli väga sikk ja nägi väga hea välja. Elu oli teda hästi hoidnud. Peale paaritunnilist kemplemist Artur ja õed midagi ei saanud. Vana Siimu taat oli oma eluajal teinud talu vanema poja Antsu nimele, kartes, et teised peale tema surma talu maha parseldavad.

Üldiselt oli aga konstaablil – nikkelnokamehel vähe tegemist. Peoõhtutel seltsimajas ei olnud kunagi purjus mehi. Ainukesed õllega peod olid tuletõrje peod, mis alati toimusid mõisa tagumises pargi osas, keldrimäe ja mõisa vahel paikneval lagedal väljakul. Vabas õhus oli ruumi kemplemiseks ja kaklemiseks. Tuletõrje pidudest hoidis tavaliselt konstaabel kõrvale.

Enne tuletõrje pidu toimusid alati tuletõrje võistlused. Vahel olid kutsutud ka naabervalla mehed pritsidega. Vahel võistlesid kaks kohalikku pritsi omavahel erinevate meeskondadega. Mootorpritsi veel ei olnud, kustutati käsipritsidega. Pritsi meeskond oli 6 inimest 4 pumba juures, 1 joamees ja 1 veevõtja. Võistlused toimusid Kukkoja oja juures, kus oli ainuke koht veehaardeks. Võisteldi kahele näitajale:

1) kes kiiremini pumba kokku said, voolikud lahti keris ja esimesena vett sai

2) milline prits vett kaugemale laskis

Võistlused lõppesid vastastikku kastmisega, vahel said ka pealtvaatajad oma osa.

Eriskummaline oli Sarve Ann, räpane 70 a. eit. Ta oli vallavaene, kes käis perest perre. Ta oli ühest silmast pime ja teine ka suurt ei näinud. Silma kohal oli tal suur muhk, sellest ka hüüdnimi. Ta käis kaltsudes, täis kirpe ja täisid, aga annetavat riidet ta vastu ei võtnud. Igas peres oli ta üks õõ ca iga kahe kuu tagant. Igal pool anti talle süüa, võileibu veel kaasagi. Isa küttis tema jaoks iga kord sauna, kus sai end puhtamaks küürida. Suvel magas ta pesuköögis, mis oli soe, talvel köögis leivaahju ees. Igasse peresse ta ei läinud. Ega külakordas polnud kerge olla.

Jaoskonna arsti vastuvõtt ja korter asusid väikeses kivimajas, 1905. a. mahapõletatud mõisa varemete vahetus läheduses. Selle oli viimane mõisnik pärast 1905. a. revolutsiooni oma pere ajutiseks eluasemeks ehitanud. 20.-ndail a. oli arstiks dr. Bogdanov. Kohaliku intelligensi ja talupoegadega ei seltsinud, ka eesti keelt suurt ei osanud. 30.-ndate a. alguses tuli Järvakandi jaoskonna arstiks dr. Kondrad Saar. Ta oli väga hea ja tark arst, sõbralik. Ta abikaasa oli täisverd sakslane, kes ei osanud sõnakestki eesti keelt. Neil oli 2 kena tütart, vanem Maudi, noorem Nancy, mõlemad õppisid Tallinnas Saksa Gümnaasiumis. Mõlemad tüdrukud võtsid minu isa juures eesti keele tunde. Kahjuks sai viin dr. Saarest võidu. Lõpuks pidi kogu perega lahkuma.

Uueks jaoskonna arstiks tuli dr. Heidremäe Juurust. Ta oli küll kena, kuid

populaarsuseta. Rahvas hakkas teda hüüdma „pudru – Juhaniks“, sest ta soovitas parimaks raviks mitmesuguseid pudrusid.

Apteek oli Järvakandis ainuke terves kihelkonnas, peale Rapla alevis oleva apteegi. Apteek asus seltsimaja alumisel korrusel ETK kaupluse kõrval. Apteeki pidasid kaks sakslast: magister Jürgens juhatajaks ja proviisor Schmidt. Esimene oli vanapoiss, teine abielus. Apteek oli väga hea, rohud valmisid saksaliku täpsuse ja kvaliteediga. Mõlemad oskasid vajalikul määral eesti keelt, kohalik rahvas hindas neid väga, kohalikega nad ei suhelnud. Talveti olid meil suured liumäed. Seal käis ka oma uisutamise meisterlikkust demonstreerimas apteeker Jürgens. Tema poolt tehtavad saldod, miraazid ja muud iluuisutamise elemendid, samuti ta eelsoojendusel tehtavad ringid kutsusid meis esile vaimustuse.

Ainukeseks ettevõtteks oli kohalik meierei. Meieriks oli väike käbe mees Raig. Meierei töötas laitmatult. Seal tehtav või oli kõrge kvaliteediga, kõik vastuvõetava piima laboratoorsed uuringud olid tehtud ausalt, kunagi polnud kellegilt nurinat. Raig võttis osa seltsi tegevusest ja abiellus Akkeri talu peretütrega. Nad olid väga kokkuhoidlikud ja ostsid Tartu linna maja, mis natsionaliseeriti. Ta ise suri sõjaajal. Proua Ida elas Tartus. Olen temale tänuvõlglane. Kuna minu naasmisel Siberist kodumaale ei saanud mujale tööle kui Tartu, siis neil päevadel kui olin peavarjuta, võisin mõned päevad tema juures ööbida. Nende ainuke poeg Kalju töötab praegu elektrikuna Järvakandis ja elab vanaisa talus.

KOHALIKUST SELTSIELUST

Järvakandis oli igasuguseid seltse ja ühinguid. Inimesed võtsid üheaegselt paljudest neist osa. Siin oli Haridusselts, Põllumeeste selts, Punase Risti ühing, Tuletõrje ühing, Kaitseliit, Taluperenaiste selts, Naiskaitseliitlased. Kõige tähtsam oli Haridusselts, sinna kuulusid pedagoogid ja taluperemehed. Juhiks kohaliku Potisepa talu peremees Ernst Reinwald palju aastaid. Juhatuse liikmeteks eri aegadel Jaan Ojamaa Haraka talust, ta vend Juhan Bachmann, nende onupoeg Soosaluste külast Juhan Soosaluste, Jaan Orumaa, Jaan Sipelgas, minu isa, õp. Särekanno ja õp. Leitmäe. Veel Lepardi, Düüna, Laane, Vahtra jt. peremehed.

Haridusseltsis tegutsesid puhkpilliorkester, näitering ja laulukoor. Traditsioonilisse näitetruppi kuulusid Särekanno, Otto Jõulu, Arvo Kaljumäe, Tafti Sireene, õp. Orumaa, Purre Sass ja Kusti. Igal aastal esitati vähemalt 4-5 näidendit, mida esmalt mängiti Järvakandi seltsimajas, hiljem esitati seda

ümbruskonna rahvamajades. Esitati Enn Vaiguri „Kraavihallid“, Raudsepa „Vedelvorst“, „Mikumärdi“, Raua „Kirves ja kuu“ jne.

Näitejuhiks olid Jaan Orumaa, ka külalislavastajad, vahel Ernst Reinwald. Ta kirjutas ise ka ühe näidendi. See lõi ümbruskonnas suurt furoori ja rahvast oli palju vaatamas. Tegelasi oli 50 ringis, süzeed ei mingit. Mina olin teopoiss, Reinwald ise teomees. Mulle õmmeldi kandadeni pikk takune särk ja pastlad.

Peod algasid õhtul kell 8, tihti hilineti aga saal oli alati rahvast täis. Pidu kestis hommikuni.

Kaitseliidu üritused piirdusid tavaliselt paari peoõhtuga. Nendel peeti alguses isamaaline pooltunnine kõne, sellele järgnesid nii laulukoori kui puhkpilliorkestri ettekanded, mõnikord ka lühem näidend. Kõned olid loogilised, sisutihedad, isamaalised.

Omaette põnev üritus oli iga-aastane kaitseliidu manöövrid. Need toimusid reeglina sügisel ja sellest võtsid osa 3-4 naabervalla kompaniid. Need viidi läbi välisinstruktorite juhendamisel ja kestsid 2 päeva; algasid laupäeva hommikul ja lõppesid pühapäeva õhtul. Osavõtjad jaotati kaheks – rohelisteks ja sinisteks. Need taktikalised liikumised olid juba ülal pool välja töötatud ja siin mängiti see maastikul läbi. Mehed olid varustatud paukpadrunite ja kärstitega, mis pidid imiteerima kuulipildujaid. Meil, poistel oli põnev, olime mõlemal päeval meestega koos.

NAISKODUKAITSE JA PERENAISTE SELTS korraldasid oma üritusi. Korraldati koos välisinstruktoritega kulinaaria kursusi. Need lõppesid piduliku söömaajaga seltsimajas. Kaunilt kaetud laudadega pidusid peeti rohkemgi. Punane Rist korraldas esmaabi, gaasikaitse, vetelpääste kursused, millest osavõtt rohkearvuline. Igal sügisel oli seltsimajas põllumajandusnäitus oma kodus kasvatatud saadustest. Toimus “nunnu” konkurss ja autasustamine.

Lõpetasin Järvakandi Algkooli 1935. a., olin väikese kasvuline 12-ne a. poiss. Raplas oli selleks ajaks gümnaasium. Jätkasin õppimist Tallinnas Gustav Adolfi Gümnaasiumis. Koolikorralduse kohaselt oli progümnaasiumis 3 klassi. Esimene võõrkeel inglise keel. Mina olin õppinud saksa keelt, seega pidin võtma lisatunde. Kohustuslik lilla-rohelis-valge äärega nokaga vormimüts, hall ülikond, hall lips.

1937. a. oli minuga samas koolis vend Vello ja emaga koos elasime Nõmmel.

1937. a. sai Harju maavanemaks Karl Robert Ruus. Peale tutvumist maakonna eluga, oli lõputegemine korralagedusele ja lausa kuritegelikkusele.

RAIKKÜLA LASTEKODUS

Raikküla Lastekodu rajati Rüütelkonna esimehele, loodusteadlasele Tartu Ülikooli kuraatorile krahv Alexander Keyserlingile kuulunud mõisa. Eesti riik rajas ilusasse mõisahoonesse 100 kohaga lastekodu. Hulk aastaid oli lastekodu juhatajaks austatud pedagoog Jaan Ernesaks. 30.-ndate a. alguse majanduskriis andis siingi tunda, olid lapsed lihtsates riietes, puhtad ja toidetud. Ka mina olin mitmel korral käinud mõisahoones sees seltskondliku ürituse ajal. Raikküla pargis peeti nii lastelaulu kui spordipäevi. Mul olid vastandlikud tunded, olin vaimustatud mõisa sisemisest ja välisest ilust, teiselt ei saanud unustada mu vanaisa 1905. a. masendavaid arestikambreid mõisa kõrval paiknevas teomeeste majas. Lastekodu lastes puudus talulaste erksus ja teotahe. Mulle jäi meelde ühte jalga kõvasti lonkav, kuid teistega ringikappav poiss. See oli Evald Kõppo, kellega oleme nüüd isegi sugulased. Ta elab praegu Tallinnas. Terve eluaeg oli ta tunnustatud rätsep. Ta on lõputult tore mees. Oleme temaga palju vestelnud lastekodu aastatest.

Kui Harju maavanemaks oli 30.-ndatel a. saanud PAUL MÄNNIK, siis oli ta oma võimu kasutades sundinud sealt lahkuma kauaaegse juhataja Ernesaksa ja pannud lastekodu juhatajaks oma sõbra VILLEM UUSTALU koos Katariina II prototüüpi naisega. Kuna kogu lastekodu eelarve kasutamine sularaha tehingutena oli lastekodu juhataja pädevuses, siis võimaldas see laste söögi, riietuse ja kooliinventari arvel suurema osa eelarve rahast oma tasku pista ja vajaduse korral jagada ka oma otsese ülemusega – maavanemaga. Antud juhul see raha lihtsalt prassiti maha. Üks pidu järgnes teisele ja seda just juhataja naise eestvõtmisel. Tema noorem õde, Estonia sopran Marta Runge oli koos oma mehe Aleksander Arderiga ja nende poolt kaasatoodud lõbusa seltskonnaga. Madaam suutis isegi 50 a. naistevihkajad vanapoisid oma voodi meelitada. Mõned päevad oli igas kuus seal umbkeelne vene vanamees, keda kohalik rahvas nimetas Rasputiniks, küllap ta töötas ka nõukogude luurele.

1941. a. juunis määrati Villem Uustalu Harjumaa koolide valitsuse juhatajaks. Esimene ülesanne oli tal muidugi minu isa vallandamine ja mu vanemaid eri kohtadesse tööle suunata.

Nende mõne aasta jooksul, mil Uustalu oli Raikküla lastekodu juhatajaks, oli lastekodu elu ja maine viidud katastroofini. Lapsed olid näljas, täisid täis ja räbalates. Mitte ükski lastest ei olnud suunatud ei keskkooli ega ametikooli. Ka lastekodu personal oli lõhenenud kaheks. Juhtkonna vastased pidid vaikima, kui nad tahtsid oma töökohta säilitada.

Uus maavanem tegigi ettepaneku minu isale Raikküla Lastekodu juhatajaks hakata, arvestades tema ausust ja organiseerimisvõimet. Lastekodu juurde kuulus ka mõisakeskuses olev abimajand suure aiandi, lüpsilehmade, hobuste, sigade

hulga ja haritava põllu-, karja- ja heinamaaga. Minu isa oli ju koolmeistri ameti kõrval ka põllumees. Meie Järvakandi kodu osas tehti ettepanek üürida see viieks aastaks välja kohaliku jaoskonnaarsti punktiks kohustusega remontida alumine korrus ning ehitada välja mansardkorrus. Kuigi majanduslikult oli ettepanek soodne, isa võitis palgas 100% ja emalgi kindlustati õpetaja koht lastekodus, ometi tähendas see oma kätega rajatud kodust ja talust lahkumist, vähemalt ajutiseks. Uus koht nõudis isalt palju pingsamat tööd ja vastutust, võrreldes aastaid harjutud ja koosoldud kollektiivi juhtimisega.

Oma talumajandus tuli likvideerida, müüa meie kodu juurde kuuluvad loomad, põllutöömasinad. Talumaa tuli anda rendile. Rentnik aga rohkem maa kurnaja kui tõeline peremees. See tähendas, et 10-15 a. pärast tuleb uuesti algusest peale alata talu taastamisega. Perekonna nõukogus oli ääretult raske otsustada. Pidime lahkuma oma lapsepõlve mängukohtadest. Juba siis teadsime nii mina kui vend Vello, et meie talu pidama ei hakka. Mina tahtsin arstiks saada, vend aga tehnika alale.

Isa asus ametisse märtsis 1938 Raikküla lastekodus. Järvakandi Algkooli juhatajaks sai õp. Aleksander Leitmäe, talu anti rendile Oru Juhanile.

Algas minu elu kõige muretum ja ilusam ajajärk, sirgumine poisipõnnist mõtlemisvõimeliseks noormeheks. Lastekodulastesse suhtusin sundimatult. Mul oli nendest kõigist kahju. Koos tegime sporti, õpetasin neile mängu, olin neile oma poiss. Imelik oli vahel tunne, kuidas selle Raikküla mõisa ainult 30 a. tagasi poolsurnuks pekstud teoorja tütrepojast oli nüüd saanud sama mõisa tõeline vaba noorherra.

Nüüd pisut Raikküla mõisa ajaloost sel ajal. Ametikoha ülevõtmine oli isal väga raske, ainult konstaabli ja vallaesindajatega toimus ülevõtmine, puudujäägid, lohakus raamatupidamises ja üldse korralagedus oli suur. Asi läks maakonna ja valitsuse tasemele. Enamus personalist vallandati. Jäid ainult mõned kasvatajad. Abimajandi juhatajaks Saaremaa vanapoisist agronoom Saareoks, perenaiseks suure mulgi talu peretütar Alma Rõuk, kellel kaasas 4 aastane tütar ja 3 aastane poeg. Ta oli lõpetanud kodumajanduskooli ja tema toidud olid väga maitsvad. Abimajandi raudvara oli aednik Otsak, kelle töökusele oli aed alati eeskujulikult korras. Tema oskas ka kenasti lapsed tööle panna. Tore oli ka väikeste rühma hooldaja õde Siimon, mudilased aina tiirlesid ta ümber. Tema oli Polli asutaja põllumajandusdoktori Siimoni õde. Teistest õpetajatest tean veel Edgar ja Bernhald Noom, üksik noorproua Sagris, koos mõneaastase poja Sveniga. Viimasest on saanud Harjus eluaegne pedagoog ja ühiskonnategelane. Hoolsateks töötajateks ja riiete korrastajateks – parandajateks olid Rahkema Ella ja pesunaine Lotte. Tema elu oligi lastekodu ja lapsed olid aina Lotte ümber. Lotte järgi käis üks sookurg kogu aeg. Eelmisel aastal oli ta

leitud murtud tiivaga, sügisel ta teiste kurgedega lõunasse ei saanud lennata. Nüüd oli ta Lotte hooldada ja lemmik, nende kiindumus üksteisesse suur.

Tulin Tallinna koolist Rapla jaama suure reede päeval 1939. Isa oli mul hobuse ja kalessiga vastas (kahe hobuse). Isa oli pinge all ja ütles, et täna öösel pandi meie mõis põlema. Meiega tuli kaasa ka kriminaalinspektor Rõuk. Isa oli kutsariks. Kalessi ees oli mõisa kaks parimat hobust – mustjas Maks ja kõrb. Maks oli perutaja. Kogu tee traaviti.

Isa ärkas öösel üles kui tuleleegid juba meie korteri akende eest üles räästasse ulatusid ja seejärel kiirelt alustas kustutustöid. Kohale tuli kiirelt kohalik tuletõrjeüksus. Põlenud oli keldrist tulev puittrepp, põrand meie korteri taga ja osa katust ja sarikaid meie korteri kohal. Tänu koheste kustutustööde organiseerimisele kohapealsete väheste vahenditega, kogu personali ja laste osavõtul, suudeti tõkestada tule levimist laste magamistubadesse viivale trepile ja suurde saali, mistõttu hoone kahjustused ei olnud väga suured. Tulekahju oli alanud keskööl meie korteri all asuvast kivist petrooleumikeldrist, kus oli 2 kahesajaliitrist petrooleumivaati. Isa kinnitas, et see pidi kindlasti olema süütamine, kuna ta isiklikult oli enne magamaminekut sulgenud võtmega selle ukse, võti seisvat aga praegu kantseleis naela otsas.

Meie korteri sein tahmast must, aknad valdavalt katki. Kogu lossis oli suitsu ja kõrbehais. Suure saali ees olev esiku põrand oli pooleldi põlenud, seinad tahmunud. Meie korteri tagune vahekäigu põrand ja ripplagi oli täiesti põlenud, põrandad kustutusveest ja tahmast ligased. Mõisa jõudnud uurija asus koheselt tööle. Kõigepealt vestlesid nad paar tundi kinniste uste taga. Samal õhtul asus ta petrooleumi keldri põlenud ukse tuhas ja tukkides, krohvihunnikus pingsalt otsima. Mõne aja pärast tuli võidukalt kantseleisse, käes tahmunud võti. Leitud võti oli järele tehtud, üks keel juurde joodetud. Järgmine päev tegutses ta nagu Stherlok Holmes, kutsus mõisa valla abisekretäri Simsoni, ta oli ca 45 a. mehe, kes maaintelligentsi seltskonnast osa võttis. Simson astus kantseleisse, kättpidi kõiki teretades. Uurija vestles temaga kinniste uste taga, 10 min. pärast tuli Simson langetatud päi toast välja, käed raudus.

Kogu mõisapõletamise mõte oli minu isa hävitamine. Mõtte algataja oli Hilda Uustalu, idee oli üksipulgi läbi mõeldud. Mõte tekkis tal vahetult enne nende lahkumist lastekodust. Ta oli tellinud sepp Meinhardilt petrooleumilao võtme. Lootis petrooleumilao põlemisega põleb ka magav Kallioni pere, suur kuumus süütab kogu katuse puitkonstruktsiooni ja ukсед, aknad. Ta oli teadnud juba siis, et sellel neljapäev õhtul on Raplas Tallinna Draamateatri etendus, kuhu kohalik rahvas veoautoga külastuse organiseerib. Ühe vaheaja ja vaatuse ajal pidi siis tema vanapoisist armuke oma jalgrattaga Raplast Raikkülas ära käima, petrooleumiga immutatud kaltsud süütama, vaatide kraanid lahti keerama ja

Rapla tagasi sõitma, et koos teistega veoauto kastis jälle Raikkülla tagasi sõita. Võtme ja üksikasjaliku plaani oli pr. Hilda vahetult enne ärasõitu üle andnud. Geniaalses plaanis olid väikesed valearvestused, mis tegidki selle kuriteo avastamise vilunud kriminalistile Rõugule kergeks. Ta oli juba algul veendunud, et kurjategija ei ole professionaal, vaid kuriteole ahvatletud inimene, seepärast ta ei võtnud võtit ära ukse eest, vaid põgenes kabuhirmus. Peagi külastas Rõuk ka kohalikku seppa. Külas ei jää midagi varjule. Kus tegijaid, seal nägijaid. See, et Simsonil jalgratas veoautos oli nii sinna, kui ka tagasisõidul, ei jäänud teistel sõitjatel märkamata. Mõned kõrvalistujad meenusid, et ühe vaatuse ajal oli nende vaheline iste tühi. Nii oli kriminalistil kõik selge ja kurjategijal tuli endal üles tunnistada.

Kohtuprotsess Tallinnas toimus paar kuud hiljem. Hilda Uustalu määrati 10 a. vangi Patareisse, kuriteo teostaja Simson sai 15 a. sunnitööd.

Peale kohtuotsuse ettelugemist palus Hilda Uustalu minna wc, lasi ta endale sinna sokutatud revolvriga kuuli suhu. Kuul tegi ringi pealuu all ajus ja opereeriti kaelast välja. Ta jäi nõdrameelseks. Simson lasti 1940. a. vangist vabaks, aga hiljem ta enam Raikkülas kunagi ei käinud.

Raikküla mõisal ei olnud õnne. 60.-ndail aastatel oli seal debiilikute kool. Kooli kasvandikud põletasid kauni ja korras mõisahoone maha. Kuigi seal kõrval paiknes rajooni üks rikkamaid kolhoose „Jüriöö“, lasti selle mõisahoone kauneid kivimüüre ja klassikalisi sambaid aastaid hävineda. Alles kaheksakümnendatel aastatel, kui hakati vanadele arhitektuurimälestustele rohkem tähelepanu pühendama, pandi mõisahoonele uus katus, valati ka uued betoonist vahelaed ja sinnapaika kõik jäigi. Nüüd seisab ilma akende ja usteta mõisaskielet keset rohtunud parki häbistades kõiki neid, kellel pole ajaloo ja ilu vastu õilsat tunnet. Nende hulka kuulub ka ordenitega pärjatud esimees, kellel oli kahju abistada paarisaja tuhande eest vaest kooli, et taastada ümbruskonna väärtuslikum ehitis.

1939. a. märtsi tulekahju likvideeriti kiiresti, aga suitsuvingu oli tunda majas veel mõned kuudki peale tulekahju. Isa oli alati kella kuuest üleval, temast jätkus kõikjale, põllu-, karja-, aianduse palgatöölise suunamisel, ka laste otstarbekale tööle rakendamisel. Areng toimus järk-järgult aastate jooksul paremuse poole.

Aprillis tabas vabariiki haaranud mumpsiepidemia. Peaaegu kõik poisid lastekodus haigestusid mumps. Terve lastekodu oli nagu välilaatsaret. Vanematel poistel lõi mumps munadesse, mille tulemusena võis jääda suguvõimetus. Õnneks maikuu soojade ilmadega taandus haigus raskemaid tagajärgi jätmata. Mumpsahaigel on suur paistetuse näos, hambaid avada saab suure hädaga, söömisega on suuri raskusi, valuline neelamine. Nägu paks nagu pörssal.

Käisime kogu perega PAKA mäe paekaldal, kus muinasajal oli olnud Eesti „maja“, so. koht, kus kõik muistsed Eesti kogukonna vanemad käisid üldrahvalikke asju arutamas. Paka mäel kasvas kõrge kuusemets. Talvel olid seal slaalomi ja laskumisrajad. Kõik kolm Raikkülas veedetud talve olin neil suusaradadel.

Kõik selleaegsed talved olid lumerohked, viimane 1939/40 a. aga ääretult külm. Kraadiklaas langes alla 40. Oli just Soome Talvesõda. Raikküla lähedalt Kuusiku ja Kehtna lennuväljadelt startisid hommikuti lainetega - 3 lennukit kolmnurgana koos väiksemates gruppides, üheksatena koos suuremates gruppides. Jõulude ajal kõik hommikud nad oma surma ja hävingut põhjustavate koormatega võika undamisega siirdusid Soome. Käed rusikas ja viha südames jälgisime nende lendu silmapiiri taha. Paari tunni pärast tulid nad kaarna parvena tagasi. Meie lugesime nende arvu Soome- ja tagasilennul. Enamasti tagasiteel oli neid poole vähem. Tundsime uhkust oma hõimurahva üle, kelle tõrjetuli oli täpne. Selle talve pakane tegi palju paha. Hävisid peaaegu kõik viljapuuaiad. Meie koduaia 15 õunapuust oli järele jäänud üks.

Jalutuskäik jätkus Raikküla hauametsa, kuhu viis suurelt teelt üle poole km pikkune rohtu ja võssa kasvanud allee. See raudkivist tahatud ja jämedast raudketist ümbritsetud vana krahvi rajatud perekonna matusepaik asus allee otsas kõrge kuusemetsa all. Hauaplats ja haud seisis puutumatusena metsa vaikuses.

Järvakandi mõisa Taubede suguvõsa hauakabel oli juba 20.-ndate a. lõpuks täielikult rüüstatud, hauad lahti kaevatud. Nähtavasti vana krahvi Alexander Keyserlingi oreool tekitas kurjategijates mõningase austustunde. Hauaplatsile oli maetud Alexander ise, tema abikaasa Sinaida, noorem tütar Marie, poeg Leo.

Istusime isaga metsas ja isa lubas jaanipäevaks hauaplatsi, metsatee ja allee korrastada. Seda ta tegigi. Jaanipäevaks oli korras hauaplats, metsatee rehitsetud, allee vahel aga 1,5 m laiune kõnnitee puhastatud võsast, juurikad välja juuritud. Samal kevadel saabus kiri Saksamaalt, millel alljärgnev aadress:

Estland
Raikküla mõisa Elajatele
Raikküla mõis üle Rapla
Eesti

Ümbrikus leidsime Keyserlingi suguvõsa vapi ja saksakeelse aadressiga elegantsel helesinisel kirjapaberil Saksamaal elava viimase mõisaomaniku krahvi Herman Keyserlingi kirja, mille alljärgnevalt esitan muutmatul kujul.

Darmstadt.

Raikküla mõisa elajatele!

Mina ei tea, kui palju Teist mind veel mäletab. Aga Raikküla nimi on

igavesti minu kujugä ühendatud ja minu mis on ka Raiküla atmosfere igavdab. Ma loodan, et kõik Teie lugenud minu raamatud ja et kõik teavad, et Waim on ainukene jõud, mis järele jääb. Kui keegi sellest, kes minu ajal elasid, veel elavad Raikülas, nii kui Kaljuste ehk Ermade sugu, mina saadan nendel palju terwist.

Raiküla mõisa igavene omanik krahw Herman Keyserling.

Sellest kirjast paneb imestama tema erakordne eesti keele oskus, kuigi ta oli juba peaaegu 20 aastat eestlaste keskest ära. Nagu ilmnes viimase rüütelkonna esimehe Eduard von Bellingshauseni mälestusraamatust „Kodumaa teenistuses“, oli ta igasuguse lootuse kaotanuna lahkunud 1918. a. hilissügisel. Pärast Eesti Vabariigi algaastatel oli poja Arnoldi jutu järele mõisa üleandmisel kord siin käinud. Ta asus elama Darmstadtis, kus lõi tarkusekooli oma filosoofiliste tõekspidamiste levitamiseks. Kirja igast reast koos allakriipsutatud rõhkude asetusega, et temal on väärmatu õigus Eestimaale, kõik siinelavad pärismaalased – eestlased kuuluvad lisandina selle juurde.

Paar kuud hiljem, sama 1939. a. juulis sõitis ootamatult Raikkülla kõige noorem krahv Hermannis noorem poeg Arnold ise. Ta oli minust aasta vanem, peajagu pikem, heledas mantlis, vähe jutukas, küllaltki ülbe noorhärä. Ta saabus ühel päeval lõunase rongi pealt, järgmisel lõunal viisin ta vedruvankriga rongi peale. Ma rääkisin juba tollal rahuldavalt saksa keelt. Vaatasime üle kogu lossi, pargi ja kõrvalhooned. Mulle tundus, et ta liikus seal ringi rohkem omanikuna kui külalisena.

Käisime temaga ka hauametsas, ta esivanemate haudadel. Tihti külastasid seda paika ka lastekodu lapsed, eriti õde Siimon oma väikestega. Hauaplatsil olid alati lilled. Tegime noorkrahviga ühe foto lossi paraadtrepis ees. See foto seisab praegugi minu albumis. Foto tagaküljel – Kohtumine Raikülas Hitlerijungega juuli 1938. a.

RAIKÜLA MÕISA AJALOOST

Raikküla on väga kaugele ulatuva ajalooaga, mida mainitakse juba 1216 Läti Hindreku kroonikas Raigele küla kui eestlaste iga-aastaste nõupidamiste koht.

Esmakordselt mainitakse Raikküla mõisa kui lähedal asuvat Kabala (omaniku v. Kapelli järgi) mõisast vanemale, millele viidati juba 1305.a. Mõlemad mõisad kuulusid rüütelitele von Vietinghofidele. 1469. a. paiku rajas

rüütel Jürgen von Vietinghof Lipa küla maadest ka Nõmmküla mõisa. Peale mitmete omanike vahetust läheb Raikküla mõis 1539-1703 Fersenite suguvõsa valdusse. Viimane meessoost pärija Otto Wilhelm von Fersen (1623-1703) omas ka feldmarssali aukraadi. Põhjasõja ja 18. saj. mõisa ajalugu peegeldub arhiividokumentides väga lünklikult.

18/19 sajandi vahetusel säilinud kubermangu revidendi ja S. Dobermanni 5 köitelises topograafilises kirjelduses esineb Raikküla mõis jõuka ja korras hoonestusega mõisana. Keskuses oli suurepärane kivist elumaja, häärber, hobusetall ja viinaköök. Talle kuulus 2 karjamõisa: Kaigepere (Kaigefer) ja Salasoo (Sebbast), Minnika (Männistu) vesiveski ja 3 kõrtsi: Silla, Erna ja Willema, kuue küla 37 talu ja üle 1000 pärisorja, kahe vaba mehe ja kuue vaba naisega.

1808. a. sai Raikküla, Kernu ja Kõnnu mõisa omanikuks Georg-Johann von Staal. Kindral Staal oli üks rangematest mõisnikest.

Maad hariti vanasti primitiivsel tasemel, mõisa tulu tõsteti vaid talupoegade järjest suureneva ekspluateerimise arvel, mis kutsus esile talupoegade rahutused. Üheks vastuhaku kohaks kujunes 1840. a. ka Raikküla. Ülestõusu juhid said ranga karistuse osaliseks. Ometi viis see ka Raikküla talupojad 1858. a. Mahtra sõjast osa võtma. Raikküla talupoegade juhiks 19. saj. esimesel poolel oli Kildema Jüri.

Rahaliste raskuste tõttu müüs Georg von Staal Raikküla, Kergu ja Kõnnu mõisa Nikolai I rahandusministrile senaator krahv Georg Kankrinile (Cancrin) jäädes lepingu alusel edasi 12 aastaks rentnikuks.

Kankrin määras oma testamendiga 4. dets. 1843 kõik need mõisad kaasavaraks oma vanemale tütrele, lemmiklapsele ja õuedaamile Zinaidale, kes abiellus 9. jaan. 1844 tuntud loodusteadlase krahv Alexander Keyserlingiga, Berliini ülikooli kasvandikuga. Nende suguvõsa pärines Vestfaalist, kus üks nendest Hermann von Keyserling siirdus 1692 ordumeister Wolter von Plettenbergi teenistusse. Ta sai vahvuse eest ordumeistriks Viru Nigula lahingus venelaste vastu. Neil olid mõned mõisad Kuramaal. Seal sündis Heinrich Keyserlingi peres 15. aug. 1815 poeg Alexander. Kodus sai Alexander hea muusikalise hariduse, 1833. a. astus Berliini ülikooli, kus õppis algul õigusteadust, hiljem loodusteadust 1834-37. a. Reisis palju. 1840 saabus parun Meyendorffi kutse, et võtta osa akadeemia korraldavatest teaduslikest ekspeditsioonidest Petsora aladel. Nende ekspeditsioonide korraldamisel sattus rahandusministri Kankrini majja, kus tutvus tulevase abikaasa Sinaidaga.

Oma esimese külaskäigu Raikkülla tegi 1845 aprillis, pärast rendilepingu lõppemist Staaliga. Ta tegi korralduse kartulikülvi suurendamiseks. 500 t kuni 1500 t. Vahepeal oli ta hõivatud suurvürstinna Helena välissaatjana tema reisidel.

Sel ajal juhtis majapidamist künnik Ignatius.

10. märtsil 1847 saabus ta põliseks Raikkülla oma abikaasa Sinaida (kelle isa oli surnud 9. sept. 1845) ja väikese 2 a. tütre Helenega, loobudes hiilgavast teaduslikust karjäärist kauni kodu loomise ja siinsete kõrgete kuusemetsade vaikuse kasuks. Ta oli avara silmaringi ja kõikide uuenduste pooldaja mõisamajanduse arendamisel.

Talupoegadesse suhtus inimlikult. Õppis koos Sinaidaga usinasti eesti keelt. Sinaida oli väga austatud talurahva poolt. Ta käis ise Krimmi sõja ajal (1853-1856) puhkenud koolera taudi ravimas haigestunud talupoegade juures. Mõisas oli muusikaring, kus osalesid paljud tuntud muusikud.

1860. a. paiku teostati mõisahoonde põhjalik kapitaalremont, paigaldati uus katus inglise kiltkivi plaatidest. Katus püsis korralikuna kuni 1960. a., mil hävis tulekahjus. See renoveerimine tehti krahvi parima noorpõlvesõbra, Preisi peaministri Otto von Bismarcki külaskäigu auks.

Seoses selle külaskäiguga on tuntuks saanud üks igivana anekdoot. Keyserling oli lasknud mõisa talupoegadel ehitada mantelkorstnaga elamuid, seniste korstnata suitsutare asemel. Nad olid aga harjunud suitsutarega, mistõttu suhtusid mõisahärra uuendusse skeptiliselt. Bismarcki külaskäigu ajal tegid pikki jalutuskäike ja küsitlesid külaharvast.

Bismarck küsinudki, kuidas meeldib mõisahärra kingitus – korstnaga maja. Selle peale kostnud talumees: „Oh härra, sellest saadik, kui ma korstna kinni toppisin, saab ka selle korstnaga ära elada.“

1862. a. nov. valiti A. Keyserling Tartu õpperingkonna kuraatoriks, kuni 1869, mil ta kolis Tartusse ja elas suurel turul uhkes majas. Ülikooli ellu tõi ta palju uuendusi nii vormi asendamisest tsiviilriietusega, korporatsiooni suurendamisega. Ei sundinud oma alluvaid lutherlasi käima vene kirikus riiklike pühade ajal. Venestamine oli tal vastumeelne ja lahkus ametist.

Otto von Bismarck Preisi kultuuriministriks, Keisu Alexander II ettepanek saadikuks Stuttgardi õukonda ja sealse rüütelkonna peameheks. Tema jäi Raikkülla ja kirjutas oma vanemale tütrele, õuedaamile Peterburis, hiljem Helena von Taubele:

„Tunnen, et meie kõige loomulikuks elukohaks peab alati Raikküla jääma.“
1874. jaan. suri tema noorim tütar Maria (sünd. 1. mail 1856), kelle kaotus temalt tükiks ajaks töötahte röövis. Ta loobus Kergu ja Kõnnu mõisa juhtimisest oma poja Leo kasuks.

Krahv pühendus ainult Raikkülale, aiandusele ja eriti lillekultuuridele. Tema rajas ka parki – alpimäele esimese kiviktaimla Eestis. 1874. a oli ta valinud ühte kõrgesse kuusetukka perekonna kalmistu. Selle mõtte sai ta oma sõbra Uexkülli juures Vigalas.

Esimesena maeti sinna tütar Maria, siis abikaasa Sinaida 1885. Tema päevikust: „Eile vastu kelle viit õhtul suri mu armas naine. Sai valudest vabaks. Ta põdes vähki. 41 a. kooselu ja ühiste püüdluste järel peab üks ees ära minema ja teisest lahkuma. Mahajääja ei tea, mis temast saab. Nii sõbraliku ja tänuliku tagasivaatega elule jättis mu naine hüvasti sõnades – head ööd, nägemiseni, ma olen väsinud, tahan puhata. 15. veebr. Sängitati Sinaida tütre Maria lähedale. Tema saatjate hulgas oli palju talupoegi, et jätta jumalaga valitsejannaga, kes neid oma armastusega oli kohelnud.

Peale Sinaida surma tellis krahv monumendi kiviraider Kopiowsky juurest, ühe naisele, teise endale. Naise hauakivil on „Meinen Frieder gebe ich Euch“ (oma rahu annan ma teile), krahvi omal „Der Geist der Wahrheit wird der Weg Euch weisen in aller Wahrhaftigkeit“ (teo vaim näidaku teile teed tõearmastuses).

Tema tütar Helene ja Otto von Taube, Järvakandi hullu-paruni Taube poja laulatus toimus 29. sep. 1874 Tallinnas. Pulmapidu Järvakandi mõisas. Isegi talupoegadele anti mõisa reheall süüa selle eest, et nad tee ääres seisid. Sellest rääkis lapsepõlve mälestustes Lubja mamma ema.

20. juulil on Alexander Keyserlingi päevikus sissekanne: Järvakandi mõisad on parun Huenele müüdnud. 26. juulil oli väike Otto Taube (hilisem kirjanik) Raikkülas vanaisal külas. Väikesel poisil oli raske lahkuda oma esivanemate ilusast kodust.

11. aug. anti vanale krahvile üle Järvakandi talumeeste ja rahva eestikeelne kiri sealse vallavanem Jaan Londoni allkirja (talup. Ristidega) ja pitsatiga. Paluti mõjutada Taubet, et ta müügilepingu tühistaks, sest paruness Helene kui ka väike Otto olevat sellepärast ääretult kurvad.

4. dets. likvideeriti Järvakandis raamatukogu. Kes müüb pärusmõisa, peaks nii ruttu kui võimalik ära reisima, sest pika aja jooksul kogutud kunstiväärtuste ja mu lagunemine on võrdne enese lõhkikiskumisega.

29. jaan. Eile käis pere viimast korda Raikkülas. Helene oli kurb nagu hukkunud kodu varemeil, Taube vaikiv, ainult väike Otto haaras kohe Brehmsi „Loomade elu“ raamatu ja teatas vanaisale, et temast saab loodusuurija.

8. mail 1891 suri Alexander Keyserling tugitoolis. Õpetaja, kes ta juures viibis ütles: Keyserling laskis toa pimedaks teha ja ütles, et ta elu läheb allamäge, et tahab puhata. Nii kustuski rahulikult.

Oma testamendis soovis, et majarahvas ta sarga juures pidevalt kirikulaule laulaks. Mattis praost Malm. Tema lemmikkoraali: „Kui ükskord pean mina siit ilmast lahkuma...“ saatel sängitati ta hauametsa perekonna rahulasse.

2. nov. 1891 kuulus Raikküla mõis juriidiliselt ta poja Leole. Tema valiti 1893 a. Eesti Põllumajanduse Ühingu presidendiks. Ta oskas tuua värskeid tuuli

ühingu ellu. Tegi ettepaneku suurendada juhatuse liikmete arvu 12-le, lõi endale terve kaastöötajate staabi, kes said pilkenime „kaksteist põllumajandusapostlit“, kuid kes tegutses Leo Keyserlingi juhtimisel igati eeskujulikult nii põllumajanduslike uuenduste, talu- ja metsamaade hindamisel. Leo suri 1895 ja pärandas Raikküla mõisa oma poja baltisaksa filosoofile Hermann von Keyserlingile. Tema valdas mõisa kuni võõrandamiseni 1920.

Krahv Alexander kiitis väga Leo abikaasat Johannat sünd. Pilar, Audru mõisniku tütar. Johanna oli suur muusikaarmastaja ja tegutseja. Ka Leo maeti perekonna rahulasse neljanda ja viimase perekonnaliikmena.

Ajalooliste andmete kirjutamisel on kasutatud teadusliku töötaja M. Männisalu ajalugu, tema tütre Helene von Taube raamatust: „Graf Alexander Keyserling“, Ed. Dellinghauseni memuaar raamatut, „Kodumaa teenistuses“.

VÄIKE MEENUTUS RAIKKÜLA AASTAIST

Väike kurb-naljakas tagasi meenutus 1936. a. sügisest. Kevadel oli onu Arno Kuusemetsa peres sündinud kaksikud tütre Mare ja Malle. Sügisel otsustati nad Raikküla mõisa lähedal tüdrukute ema Leida kodutalus ristida. Kutsutud oli terve hulk ka linnakülalisi.

Just sel sügisel oli vägevalt tegutsenud. JÄRVAKANDI VABATAHTLIK TULETÖRJE ÜHING hankinud endale ühe vana veoauto-logu, värvinud selle väljast üleni erkpunaseks. Kohaliku rahva poolt ristiti see koheselt LENDVAKS. Lubadega juhti sellel polnud ja peamiselt õppis sellega sõitma kohaliku vallasekretäri abi ja „tuhavoi“ orkestri juht Riho Jaanus. Oma töös vallas ja orkestri juhina oli ta korrektne ja täpne, autojuhtimine tegi raskusi. Ta oli sõnakehv, läbematu, vahel ka närviline.

Eks minu isa otsustas siis veidi uhkustada ja tulla kõigile külalistele Raikküla raudteejaama vastu Lendvaga. Isa seisis võidukalt perroonil, kui Virtsu „susla“ tuli linna poolt jaama ette ja peatuma jäi. Isa kutsus kõik külalised auto kasti, esimesed püsti, tagumised kükakile, ainult ema koos väikese Valvoga läksid juhi kitsasse kabiini. Isa kutsus veel teisigi tuttavaid, sinnapoole minejaid peale, ka kohalik konstaabel pikk atleetlik Jaan Kuusk, endine eesti kuulitõuke meister, oli tõstnud oma „Dürkopf“ jalgratta autokasti ja seisis selle kõrval püsti. Kõige huvitavam kuju oli Tiitum Aadu. Ta oli alati suur naljahammas.

Ja siis see sõit läks lahti. Alguses auto ei tahtnud kuidagi käima minna, küll tõrtsus ja paukus. Siis andis sohver järsult gaasi ja auto tormas jõnksuga kohalt. Hetk hiljem oli kogu kasti seltskond selili autokastis üks-teise otsas. Lõpuks

saadi autokastis korda ja auto jõudis suurele teele. Mina olin püsti ees vasakpoolses kasti nurgas. Kitsas jaamatee suubus maanteele täisnurga all. Risttee vastas üle tee oli ehitatava maja mahavõetud suurte puude kannustik. Ja siis see juhtus...

Ähmis juht vahetas gaasi ja piduripedaalid ära. Pidurduse asemel vajutas gaasi. Suurele teele jõudes suutis ta teha vaid poole pöördest ja auto tormas kõrgelt teetammilt alla kannustikku. Juht jõudis vaid hüüda: „Hüpake!“ Mina tegin tiigrihüppe ja maandusin pehmesse kraavi küllalt kaugele autost. Nägin, kuidas auto lendas kummuli ja puistas kogu seltskonna kändude vahele. Auto jäi kändude vahel katusele seisma, rattad vurasid veel ringi hulk aega, enne kui mootor seisma jäi.

Nii õnnelikku õnnetust pole terve elu jooksul kogenud. Mehed lendasid kõik kannustikku, kuid nii õnnelikult, et ühtegi luumurdu ja verepiiska polnud. Mõnel oli mõni sinine laik, teisel mullast määrdunud riided. Hulk tegemist oli mu ema ja väikevenna kabiinist kättesaamisega, olid ju neil jalad taeva poole. Kõige vihasem oli Tiitsum Aadu. Ta oli nii ehmatanud ja muhe huumor asendus musta sõimuga, seda enam, et ta vägev veluurkaabu oli kuhugi kadunud. Lõpuks leidis ta selle ühe mehe tagumiku alt, muidugi lausa lömmis. Ainuke ohver oli konstaabli jalgratas, mis oli lausa kaheksaks. Konstaabel haaras ratta kaenlasse ja jätkas koheselt jalgsi teekonda koju. Kuna ta seadusesilmana tajus, et tal on kõige ohutum kohe varvast lasta, selleks et hiljem endal ülemuste käest pahandust ei tuleks.

Kõige õnnetum oli vaene sohver ise. Ta oli lausa näost kaame, kuulates vihaseid sõnu.

Vana sõjamehena ajas minu isa kogu seltskonna jälle kokku. Üks hetk ja „Lendva” oli hulga meeste jõuga taas ratastel ja hetk hiljem tagasi maanteel. Kõige imekspandavam oli aga see, et auto taas käima läks ja sõit võis jätkuda. Minu ema vennaga istusid nüüd kasti, mina aga istusin kabiini juhi kõrvale ja hakkasin rõõmuga „kamandama“. Lõpuks jõudsime kõik õnnelikult päralt ja tüdrukud said ristitud.

MÄLESTUSKILDE ANTON RAADIKUST.

Ühel juulikuu pühapäeval (1938) korraldasime poistega Raikküla Lipal metsas paikneval palliplatsil Harjumaa tippurituse, SPORDIPEO koos POKSI demonstratsiooniga vastse keskkaalus Euroopa meistri Anton Raadiku ja Raplast pärit tuntud raskekaalase poolkraadest suure, lihtsameelse, aeglase koljati Ervin

Langegea. Anton Raadik oli Raikküla Mõmmkülast pärit olev tore poiss, kes tihti tollal kaitsevääst linnaloal ringles kodukandis meie poiste vahel, alati seljas rukkilille sinisest seviotist Euroopa koondvõistkonna pintsak, taskul valge tikandiga nimi RADIK.

Tänu meiepoolsele heale reklaamile oli rahvast kokku tulnud lähemalt ja kaugelt mitu tuhat. Üritus algas võistlusega võrkpallis, kus peale meie kohaliku meeskonna oli võistkonnad Raplast, Järvakandi Tehastest, Märjamaalt. Esinesime hästi ja tulime tugeva Rapla järel teise kohale. Kohalikke noori oli palju.

Tippsündmus leidis aset pärast võrkpalli võistluse lõppu kella poole viie paiku. Olime nii Antoni kui Langegea kokku leppinud, et nad teeks kaks 5 min. sõprusraundi, näidates rahvale ilusat tehnilist poksi ilma üksteisele liiga tegemata. Juhtisime mõlemad treeningmantlites ringi, mille olime spetsiaalselt ehitanud kõrgele keset jalgpalliväljakut, et kogu demonstratsioonimats oleks kogu rahvahulgale hästi jälgitav. Minule oli kogu järgnev väga hästi näha, kuna olin Antoni poolses ringi nurgas sekundandi rollis. Vastased viskasid nurka treeningmantlid ja mats algas. Esimene minut algas hästi liikuva Euroopa meistri poolt kaunis mänglevas stiilis ilma tugevate löökideta, Lange omalt poolt ei suutnud oma aeglusega nagu millegagi vastata. Järsku teisel minutil läks pomm: Lange oli nähtavasti otsustanud vastupidiselt eelnevale omavahelisele kokkuleppele teha endale nime ja kuulsust ning lüüa Euroopa meister knokki. Tema äkiline pommhaak tabas kaitsetut Raadiku lõuga. Nägin kuidas Euroopa meistri pea nõksatas, nõtkusid jalad, hetkeks kaotas nagu taju, siis momentaalselt toibus ja see mis siis järgnes on lausa kirjeldamatu.

Järgneva 50 sekundi jooksul nägime sellist poksi, millist ainult tõeline meister on võimeline. Ta rusikad töötasid sellise kiirusega, täpsuse ja efektiivsusega nagu õmblusmasin tikkimisel ning enne kahe minuti möödumist matsi algusest kandsime kaheksakesi knokki löödud Lange ära ringist kõrvale oleva telgi alla. Hulk aega kulus tema toibutamiseks, nii oli ta hiiglakeha läbi hakitud. Ühelt poolt oli meil ja nähtavasti kogu vaatajaskonnal kahju, et see mats nii vähe kestis, teiselt poolt olen kindel, et sellist vaatepilti, mis vaid 50 sekundit kestis, ei suuda ükski kohalolija elulõpuni unustada.

Raadikuga pärast vesteldes, ütles ta, et oli sellest Lange ootamatust löögist ise knoki äärel ning kõik järgnev oli vaid spontaane vastus eelnevale. Õhtu jätkus tavalise tantsupeoga. Mängis kohalik jazzorkester.

RAIKKÜLA VÕRKPALLI MEESKOND 1938-39. a.

Meie alustasime noortega, keskmine vanus 18, mina veel noorem. Meeskonda kuulus Kuusemets Ilmar, lastekodu poiss Truuman Volly, kes oli vasaku käeline. Mina olin ründaja koos Raela külast, Olustvere Põllumajanduskoolis õppiv Saaliste Arno, kolmandas paaris oli Tulvi Almar Lipalt ja lastekodu lähedase talu noor peremees Laksi Hugo, surujaks Kabalast Õispuu Ruudi. Mängisime kõikjal hingestatult. Paljud võistlused võitsime, aga Rapla võistkond oli ikka tugevam. Meil oli ka oma korvpalli meeskond. Hoidsime öla all Raikküla spordiliikumisel. Olime Harju meistrid mitu aastat. Ühe aasta Eesti kõrgliigas.

Lange oli hiljem Karja Keldris ja veel hiljem Du-Nordis restoranist väljaviskaja. Ta ehitas Paldiski mnt. äärde oma maja. Suri mõned aastad tagasi.

BAASIDE LEPING.

1939. a. sai meile kõigile, ka Eestimaale saatuslikuks. 28. sept. Eesti oli sunnitud alla kirjutama vastastikuse abistamise paktile, mille alusel 18. okt. tuli meie maale lennubaase looma 25000 punaväelast. 23. aug. Molotov-Ribbendropi pakti alusel tungisid 1. sept. 1939. sakslased Poola, algas Teine Maailmasõda. Olime huvitatud sõjasündmustest, igal vahetunnil käisime sõjateateid uudistamas.

Ka Raikküla idüll on nendest päevadest haihtunud. Vaevalt 3 km ühel pool Kuusiku lennubaas, 7 km vastaspool Kehtna oma. Nägin pea esimesi vene komandöre ka isa juures lastekodus kontakte otsimas. Juba see nende väline käitumismaneer ja kombed, hais, mis kutsus esile iivelduse. Oma logisevates GAZ ai-ai-del ja logudes maastikumasinate ringi sõites andsid nad igal pool selgelt mõista oma peremehelikkusest meie maal. Meile nende ambitsioonid toimisid naeruväärsetena. Ei suutnud kuidagi uskuda, et selline võim, mille tugisambad (komandörid oma naistega), isegi tavalisi soldateid hoiti raudselt baaside territooriumil ümbritseva traataia sees. Vabaduses aga ostsid Tallinna poodidest hulgaliselt käekelli. Nende naistel oli päise päeva ajal kuldsetes brokaatkingades – pitsilistes öösärkides tänavatel hea promeneerida. Sellised olid maailma vallutajad.

Tõsi, sisemuselt ei olnud veel meie rahvas alla andnud, ei olnud veel lõhenenud. Kahjuks aga toimus varsti seegi.

1940. a. jaanilaupäev Järvakandi mõisapargis. Sadu ümbruskonna noori oli kokku tulnud jala, jalgratastega, mõni üksik mootorrattaga. Sõda oli meist veel

kaugel. Maailmakaardilt oli kadunud Poola, okupeeritud oli Taani, Norra, Hollandi, Belgia, ka Pariis oli langenud sakslastele. Meie olime veel vaba rahvas peaaegu vabal maal. Eelviimane gümnaasiumi klass oli lõpetatud.

Neljapäeval 21. juunil kutsuti isa maakonna valitsusse. Ta oli väga mures. Terves Tallinnas olnud määratus. Isa oli Harjumäe nõlvalt jälginud lavastatud riigipööret. Kõik see meenutas talle vene revolutsiooni aegu. Vene soomusautod seisis igal Vabadusplatsile suunduva tänava nurgal. Lauldi internatsionaali ja pärast lõunal tõmmati Toompeale üles punane lipp. Varese uus valitsus oli algul rida haritlasi ja kunstiinimesi aga vene valitsuse tööriist.

Raikküla noorte võrkpalli võistkond pidas ühel pühapäeval Kuusiku garnisoni lenduritega võistluse. „Rahvastepeol“ oli isakese Stalini pilte ja loosungeid. Meie vastastel olid punased maikad ja põlvini ulatuvad spordipüksid. Küll imestasime. Meie võitsime 15 : 0.

Juulikuus oli uue Riigikogu valimised. Ümbruskonna eestimeelsed esitasid punaste kandidaatide kõrvale ka oma esindajad, kes aga peatselt nimekirjast kustutati. Juba hommikul Kuusiku garnisoni „duhovoi“ orkester esitas vene marsse, näidati vene filme.

Punased agitaatorid sõitsid kogu päeva mööda küla ringi, igas väravas peatusid ja hüüdsid: kas inimesed on hääletamas käinud. Mittehääletajad lubati kanda musta nimekirja ja anda magusat suppi (surmata). Kohalikud komisjonid panid nii palju sedeleid juurde, et sai 100%.

Eesti – Läti maavõistluse pealtvaatajate rongkäik sini-must-valge lippude ja isamaalauludega jõudis Kadrioru lossini, kus 18. juuli õhtul K. Päts viimast korda hetkeks tuli rõdule pisarsilmis. Peagi juhiti ta tagasi lossi.

Peatselt olid kohal RO-lased (Rahva omakaitse – rahvasuus RÕÖVLID OMAVAHEL) ja vene soomusautod. Terve õhtu olid kõvad löömingud rahva ja RO vahel. RAADIKU ANTON osales aktiivselt löömingus. Tema sõnutsi olevat tal terve õhtu ja järgnev öö olnud RO meestega tublisti tegemist, olevat neid tosinat viisi nokki löönud ja „öbikuid kuulama saatnud“.

Septembrist oli isa Raikkülast lahti, Turbas, ema aga Saku Tehaste koolis. Meil polnud enam Raikkülla asja.

1940. a. toimus Tallinna poistekoolide gümnaasiumite Gustav Adolfi, Reaalkooli ja Vestholmi õpilaste sundsegamine, et purustada ühtekuuluvust. Meie ühine klass oli jagunenud kolmeks, rahvuslased ka mina, aknapoolses reas, keskel ükskõiksed erapooletud ja siis mõned komnoored. Mitmed õpetajad vallandati. Lõputunnistuse saime mai lõpus. Klassi lõpuekskursioonile sõites Tartu, olime pealtnägijaks 14. juuni küüditamisele.

Venelaste taandumisel 1941 oli Järvakandis punaste ja metsavendade vahel äge lahing. Eestlaste eelpost varjunud Põlma küla rukkipooldusesse, et sealt

rünnata taganevaid vene vägesid. Eestlaste eelsalk olevat ühe kohaliku mehe poolt välja antud, need rukkis ümber piiratud ja suuremalt osalt hävitatud. Sakslaste ja koos nendega eestlaste tulekul olevat see mees ilma kohtuta maha lastud. Rapla vabastamisel langes major Hirvelaan ja mitmed minu head sõbrad.